

Kırsal Turizm Kapsamında Yöre Halkının Kalkındırılması: Erzurum Örneği

Gülizar CENGİZ¹

Çetin AKKUŞ²

¹ Atatürk Üniversitesi, Turizm İşletmeciliği ve Otelcilik Yüksekokulu, ERZURUM

² Atatürk Üniversitesi, Turizm İşletmeciliği ve Otelcilik Yüksekokulu, ERZURUM

Özet

Gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler, ekonomik ve sosyo-kültürel yapıyı iyileştirebilmek adına kalkınma politikaları geliştirmektedirler. Türkiye nüfusunun yaklaşık % 35'inin kırsal alanlarda yaşadığı ve tarımsal faaliyetlerin kırsal alanlarda yaşayan nüfusun neredeyse tek geçim kaynağı olduğu dikkate alındığında, toplumsal kalkınmanın sağlanabilmesinde bu yörelerin ve yöre halkının kalkındırılmasının ülke gelişimi ve refahı için büyük bir adım olarak kaydedileceği bir gerçekliktir. Kırsal kalkınmanın sağlanabilmesi açısından en önemli güçlerden birinin kırsal turizm olduğu düşüncesi günümüzde yaygınlık kazanmıştır. Ülkemizde kırsal turizm önderliğinde kırsal alan kalkındırma çalışmaları Sekizinci ve Dokuzuncu Beş Yıllık Kalkınma Planları'nda gündeme getirilmiştir. Tarımsal nüfusun yoğunluğu ve kırsal alanların turizme elverişliliği, kırsal turizm ile kalkınma politikalarının uygulanabilirliğini arttırmaktadır.

Erzurum ülkenin en önemli kayak merkezlerinden biri olan Palandöken Dağı, Tortum Şelalesi, Yedigöller, Çoruh Kanyonları, Narman Peri Bacaları, zengin bitki örtüsü, kuş, kelebek gözlem alanlarına sahip dağları, yaylaları ve mağaraları ile kırsal turizme oldukça elverişli bir yapıya sahiptir. Kültürel değerleriyle de kırsal turizm faaliyetini tamamlayıcı olup, gelen yerli ve yabancı turistlerin ilgisini çekmektedir. Erzurum ilinin, giriş-çıkış yapan ziyaretçiler açısından, ülke turizminden aldığı pay ortalama olarak binde 4 civarındadır. Bu oranı arttırmak ve kırsal alanların kalkındırılması yoluyla bölgede gelişmişliği sağlamak amacıyla kırsal turizm faaliyetleri gerçekleştirilmeye çalışılmaktadır. Bu amaçla, Erzurum'un tüm kırsal çekicilikleri ve kırsal turizme uygunluğu değerlendirilmiş ve geliştirilmesi adına öneriler sunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Kırsal Kalkınma, Kırsal Turizm, Erzurum

Improvement of The Locals Within Rural Tourism: Erzurum Case

Abstract

Indeveloped and developed countries, improved the economic and sociocultural context of development policies on behalf of the sophisticated. Turkey's population lived in rural areas and agricultural activities in approximately %35 of the population living in rural areas, given that almost the only source of livelihood, social development and local people of the regions improvement on making the country as a major step for the development and prosperity a reality to save. One of the most important forces in rural development, rural tourism in terms of ensuring that the idea has joined widespread today. Improvement of the rural tourism under the leadership of our country, rural area of Eight and Nine Five-Year Development plans work has been on the agenda. Agricultural population density and the availability of tourism in rural areas, rural tourism development policies to increase the applicability.

Erzurum is one of the country's most important ski resorts, Palandöken ski centre, Tortum falls, Yedigöller, Çoruh river canyons, Narman fairy chimneys, rich flora, bird and butterfly watching tourism in mountains and plateaus and caves are very conveniently located for rural tourism. Cultural values are complementary activities in the rural tourism, attracting the attention of the local and foreign tourists. Erzurum in terms of put-out put visitors, who is on average, per thousand, the share of tourism in the country is around % 0.4. This rate increase and up the developmet of rural areas through rural tourism activities in the region realized in order to run with sophistication. To this end, all the rural town of Erzurum assessed attractiveness and compatibility of rural tourism and made a suggestion for its developing.

Key Words: Rural Development, Rural Tourism, Erzurum

1. GİRİŞ

Kırsal turizm, nüfusun az olduğu ve ekonomik sıkıntılar dolayısıyla göçe maruz kalan kırsal alanlarda yapılan bir turizm faaliyetidir. Ülkeler gelişmişlik düzeyleri doğrultusunda, kırsal turizm aktiviteleri ile toplumsal refahı arttırmaya çalışmaktadırlar. Özellikle gelişmiş Avrupa ülkelerinin uzun yıllardır önemle üzerinde durduğu kırsal turizm kavramı, Gelişmekte Olan Ülkeler için yeni bir yaklaşım olarak değerlendirilmektedir. Ülkemiz kalkınma politikalarında son dönemlerde sıkça bahsedilen bir konu olan kırsal kalkındırma çabalarının başat oyuncularından biri kırsal

turizm olarak değerlendirilmektedir. Kırsal turizm, her mevsim yapılabilen bir turizm çeşidi olması sebebiyle, Kış Turizmi Gelişim Koridorunda değerlendirilen Erzurum için sezonluk turizm faaliyetini tüm yıla yayabilmektedir. Çoğunlukla Palandöken ve çevresinde meydana gelen turistik aktivitelerin çeşitlendirilmesini sağlayarak, elverişli olan belde ve köylerde rekreatif faaliyetlere imkân sağlamaktadır. Bu faaliyetlerin yapılabilmesinin yanı sıra devamlılığını sağlamayı da amaçlayan kırsal turizm kavramı, günümüz doğal ve kültürel değerlerinin gelecek nesillere aktarılabilmesinde de önemli bir araç olarak kabul edilmektedir.

Erzurum ilinin kırsal ekonomik yapısı ve sahip olduğu kırsal ve kültürel çekicilikleri göz önüne alındığında, kırsal turizm yardımı ile yerel halkın refah seviyesinin yükseltilerek kalkındırılacağı bir gerçekliktir. Günümüze ulaşana kadar, belirli bölgeler dışında çok fazla girişimde bulunulmamasına rağmen, doğal peyzajın eşsiz güzelliği, sahip olduğu geleneksel ve kültürel değerleri, birçok sportif etkinliğe imkân sağlaması sebebiyle, kırsal turizm olgusu hem bu potansiyelin değerlendirilmesini hem de bu alanların kalkındırılabilmesini sağlayacaktır.

2. MATERYAL VE YÖNTEM

Bu çalışmanın hazırlanmasında öncelikle ilimizin sahip olduğu kırsal alan çekicilikleri yerinde tespit edilmiştir. Fazla gidere katlanılmadan mevcut durumun saptanmasına yönelik, kırsal alanda yaşayan insanlardan bilgi toplanmış ve görüşleri alınmıştır. Elde edilen veriler ile Erzurum ilinin kırsal yapısı için SWOT Analizi yapılarak öncelikle güçlü ve zayıf yönler belirlenmeye çalışılmıştır. Öneri getirme aşamasında sektör paydaşları ile beraber üye olarak katılımımızın devam ettiği Kuzeydoğu Anadolu Kalkınma Ajansı bünyesinde gerçekleştirilen “İnovasyona Dayalı Bölgesel Turizm Stratejisi” projesi kapsamında gerçekleştirilen konferans, seminer, proje ve gezilerde elde ettiğimiz bulgular kaynak olarak değerlendirilmiştir. Birimimizin kırsalda yaşayan ya da yaşamış gençlerin istihdama katılmasını sağlamaya çalıştığı “Turizmde Genç İstihdamın Teşviki” başlığı adı altında gerçekleştirilen eğitim programları devam etmekte olup, yaşanan tecrübelerden hareketle görüşler bildirilmiştir. Tüm bu konferans ve seminerlerde paylaştığımız görüş ve öneriler ışığında sonuç kısmı ortaya konmuştur.

3. LİTERATÜR TARAMASI

3.1. Kırsal Kalkınma

Kalkınma, değişimi öneren dinamik bir kavram olup, sosyal değişim sürecini etkilemek için yapılan olumlu müdahalelerdir. Üretim ve kişi başına ulusal gelirin artırılmasıyla birlikte ekonomik ve sosyokültürel yapının değişimi olarak ifade edilebilir (Tolunay A., Akyol A., 2006: 118). Kalkınma kavramı birçok kesimce büyüme kavramı ile eş tutulsa da büyüme sürecinin sonucu olarak gelişen bir olgu olduğu unutulmamalıdır. Ekonomide olumlu gelişmelerin elde edilmesi sonucu ekonomik büyüme gerçekleşirken, kalkınma buna bağlı olarak halkın refah seviyesinde gözlenen olumlu seyirdir. Ülkelerin gelişmişlik seviyeleri de kalkınmışlık düzeyi esas alınarak belirlenirken, ülkemiz az gelişmiş ya da gelişmekte olan ülkeler sınıfında gösterilmektedir.

Her toplum mevcut imkânlarını iyileştirerek gelişmiş ülkeler sınıfına dâhil olmak ister. Bu amaçla toplum yapısını geliştirmeye uygun bir ortam yaratarak kalkınma hedeflenmelidir. Toplumsal kalkınma için gerekli iki unsur okul içi ve dışı eğitim ile halkın verimli bir şekilde teşkilatlanması iken hükümetlerin sağlayacağı desteklerle

bu iki kuvvet birleştirilerek kalkınmada başarıya ulaşılabilir (Şerefoğlu C., 2009: 9). Ayrıca toplumsal kalkınma, verimlilik artışının bugünkü durumunun, ekonomik krizlerden çıkış için uygulanan politikaların, tarım reformlarının etkilerinin, Avrupa Birliği ve dünya şartlarına Türkiye’de ki tarımın nasıl uyum sağlayacağı yönündeki sorunların değerlendirilmesi ve çözüm yollarının aranması ile sağlanabilir (Akadlı Ergöçmen B., Biliker M.A., Eraydın A. ark., 2002: 10).

Gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerin kalkınma politikalarının en önemli konularından biri kırsal kalkınma olup, son yıllarda sıkça tartışılan bir kavram haline gelmiştir. Günümüzde OECD, Birleşmiş Milletler, Dünya Bankası, Avrupa Birliği, Gönüllü Kuruluşlar, Sivil Toplum Örgütleri ve Hükümetler, programlarında kırsal kalkınma olgusuna daha sık değinerek zaman ve kaynak ayırmaktadırlar (Çeken H., Karadağ L., Dalgın T., 2007: 2). Kırsal kalkınma kavramını daha iyi algılayabilmek için kırsal alan kavramına açıklık getirmeye ihtiyaç vardır. Ülkeler kendi idari yapılarını göz önüne alarak farklı tanımlamalar yoluna gitmektedirler. Kırsal alan; yaşam ortamı ve ekonomik aktivitelerin önemli ölçüde doğal üretim kaynakların kullanım ve değerlendirilmesine bağlı olduğu, ekonomik, toplumsal ve kültürel gelişim sürecinin yavaş ilerlediği, teknolojik gelişmenin yaşama ve üretime yansıma oranının gecikmeli olduğu, gelenek ve törelerin yaşam biçimini ve kurallarını etkilediği, yüz yüze ilişkilerin yaygın olduğu kentsel alanlar dışında kalan mekânlardır (DPT ÖİK Raporu, 2000: 2). Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planında tanımlanmış olan birçok kırsal alan kalkınması bütüncüsünü birleştirerek bir tanım yapılacak olursa; kırsal kalkınma, ekonomik, toplumsal ve kültürel boyutları bulunan, evrensel ölçütler ve adalet ilkeleri ile geliştirilmiş, ülke gelişmişliği ve refahından pay alan, yoksulluğun yok edildiği, yaşamın modernize edildiği kırsal alanlar yaratmayı amaçlayan bir süreçtir diyebiliriz.

Kırsal kalkınma bir eğitim işi olması yanı sıra örgütlenmeyi de gerektirmektedir. Kırsal kalkınma politikaları, kırsal alan toplumlarının ekonomik, toplumsal ve kültürel olanaklarını geliştirmek, ulusal yaşam düzeyine kavuşturmak üzere toplum ve devletin ortak çabaları sonucu ortaya çıkan ilerlemeyi kapsayan politikalarlardır. Bu amaçla hazırlanan plan ve programlar toplumun gereksinimleri göz önüne alınarak belirlenmeli ve zorlayıcı olmamalıdır. Çünkü toplumun kırsal alan çalışmalarına katılmamasının nedeni bu baskıcı tutumla paraleldir (DPT ÖİK Raporu, 2000: 2-3).

1963 yılı ile başlayan Planlı Dönem, sosyo-ekonomik kalkınmanın etkin ve rasyonel bir şekilde gerçekleştirilmesi amacıyla dayandırılmıştır. Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı ile birlikte, kırsal ekonomilerin geliştirilmesi, kırsal alana hizmet ve altyapı sunumunun etkin bir şekilde gerçekleştirilmesi amaçlanmıştır. Kırsalda yaşam kalitesinin artırılmasına yönelik model arayışları çeşitlendirilmiş ve temel sorunların

çözülmesine çalışılmıştır (DPT, Ulusal Kırsal Kalkınma Stratejisi, 2006: 6; Çeken H., Karadağ L., Dalgın T., 2007: 4-5). İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı döneminde, kırsal kesimde yaşayanların kalkınması ve artan gelirden pay alması için tarımda çalışan nüfusun tarım dışı sektörlere (sanayi) aktarılması hedeflenmiştir. Üçüncü Plan döneminde, “Merkez Köy” yaklaşımına yer verilmiş olup, bu köylerin kırsal yerleşme düzenini değiştirmesi ve köylünün sanayileşme ile birlikte yaşam kalitesinin yükseltilmesi amaçlanmıştır. Dördüncü Plan’da Kalkınmada Öncelikli Yörelere (KÖY) kavramı getirilerek, geri kalmış yörelerin gelişiminin bölge gelişme anlayışıyla ele alınması ve geniş kapsamlı projeler hazırlanması konuları gündeme getirilmiştir. Bu amaçla toprak reformu, demokratik bir kooperatifleşme, köylüye dönük devlet desteği, köy-kentler yoluyla yeni bir üretim düzeninin kurulması öngörülmüştür. Beşinci Beş Yıllık Kalkınma Planında, köylünün refah seviyesini yükseltmek için kırsal kesime sosyal ve ekonomik hizmetlerin götürülmesi hedeflenmiş; bunun için merkez köylerin araç olarak kullanılması planlanmıştır. Kırsal bölgelerde bütünleşmiş kırsal kalkınma projelerinin uygulanması ve Kalkınmada Öncelikli Yörelerin kalkandırılması hedeflenmiştir. Altıncı Plan döneminde, diğer planlarda desteklenen bileşenlere ek olarak Kırsal Alan Planlama yaklaşımı çerçevesinde hizmetlerin ve tarıma dayalı sanayi yatırımlarının merkez köy ve kasabalara yönlendirilmesi planlanmıştır. Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Planı döneminde Kırsal Altyapı konusu gündeme getirilmiş fakat köye ve köylüye yönelik düzenlemelere ayrıntılı olarak yer verilmemiştir. Bu plan dönemi de dâhil olmak üzere kırsal kalkındırma çabaları azalan oranlarda artmış, bazı dönemlerde geriye gitmiştir. Fakat Sekizinci Plan ile birlikte kırsal kalkınma politikalarının önemi daha anlaşılır hale gelmiştir (Uçar M., Çeken H., Ökten Ş., 2010: 67-76).

Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planının yedinci bölümü olan Bölgesel Gelişme Hedef ve Politikalarının Kırsal Kalkınma başlıklı alt bölümünde, Bingöl-Muş, Yozgat ve Ordu-Giresun kırsal kalkınma projelerinin devam etmekte olduğu, bu üç alt bölgeye Sivas-Erzincan ve Gümüşhane-Bayburt-Rize alt bölgelerinin de ekleneceği belirtilmiştir. Bu projelerde sürdürülebilir kalkınma ve katılımçılık ilkeleri benimsenerek, alt yapı hizmetlerinin yaygınlaştırılması, merkezi kamu kuruluşları, yerel yönetimler ve sivil toplum örgütlerinin eşgüdüm içerisinde çalışmalarının sağlanması, tarıma dayalı sanayinin geliştirilerek, pazarlama yöntemleri konusunda teknik destek sağlanması, sulama projelerinin etkin yürütülmesinin sağlanması ve kırsal alanda yaşayan nüfusun gelirini arttırmak ve işsizliği azaltmak amaçlı yöresel potansiyeli bulunan; turizm, el sanatları, hayvancılık, dokumacılık gibi alanlarda girişimlerin desteklenmesi konuları gündeme getirilmiştir (DPT, Uzun Vadeli Strateji ve Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı, 2000: 82-84).

Dokuzuncu Beş Yıllık Kalkınma Planının beşinci bölümü olan Plan Öncesi Dönemde Türkiye’de Ekonomik ve Sosyal Gelişmeler alt bölümünde, arazi toplulaştırma çalışmalarının hızlandırılması, üretici örgütlenmelerinin güçlendirilmesi, eğitim ve yayım faaliyetlerinin etkinleştirilmesi konularının öncelikli olarak ele alınması, Köylerin Altyapısını Destekleme Projesinin (KÖYDES) uygulamaya konulması ve terör nedeniyle köylerini terk etmek zorunda kalan vatandaşlara ekonomik ve sosyal alt yapının sağlanması konuları gündeme getirilmiştir. Aynı planın yedinci bölümü olan Temel Amaçlar kısmında ise, turizm ve rekreasyon, el sanatları, tarıma dayalı sanayi ve diğer alternatif üretim faaliyetlerinin gerçekleştirileceğine, kırsal yerleşim planı yapılırken gelişmekte olan yerleşim birimlerine, turizm bölgelerine, koruma alanlarına ve afet riski yüksek yörelere önem verileceğine değinilmiştir. Bunların yanı sıra, kırsal alanda, e-ticaretin kullanılarak, tarım, orman ve gıda ürünlerinin tanıtımı ve pazarlanmasına ve AB Kırsal Kalkınma Politikalarına uyum için gerekli kurumsal çerçevenin oluşturularak, kırsal kalkınma fonlarının yönetimine ve etkin kullanımına ilişkin idari kapasitenin geliştirileceği vurgulanmıştır (DPT, Dokuzuncu Kalkınma Planı, 2006: 49,93-94).

3.2. Kırsal Turizm

Turizm olayı, özellikle Sanayi Devrimi sonrası gelişen ulaşım teknolojisi ile tetiklenmiş ve 20. yüzyılla birlikte hava ve yol araçlarındaki teknolojik gelişmeler turizmin daha geniş coğrafik alanlara taşınmasına neden olmuştur (Bull A., 1995). Turizm faaliyeti her geçen yıl ekonomik anlamda önemini arttırmakta ve dünyanın daha çok ilgilendiği, daha fazla yatırım yaptığı bir alan haline dönüşmektedir. Çok eski tarihlere dayanan ve çıktıları bakımından birçok farklı etkiye sahip olan bir segment olması dolayısıyla değişik şekillerde tanımlanmaktadır (Sharpley R., Sharpley J., 1997).

En kapsamlı tanımıyla turizm, “ insanların sürekli ikamet ettikleri, çalıştıkları ve her zamanki olağan gereksinimlerini karşıladıkları yerler dışında yerleşmemek ve ekonomik anlamda gelir elde etmemek koşuluyla dinlenme, eğlenme, merak, spor, sağlık, kültür, deneyim kazanma, akraba ziyareti, kongre ve seminerlere katılma, dini gerekleri yerine getirme vb. nedenlerle kişisel ya da toplu olarak yaptıkları seyahatlerde ve gittikleri yerlerde en az bir gece geceleme yaparak turizm işletmelerinin ürettiği mal ve hizmetleri talep etmelerinden ortaya çıkan iş ve ilişkiler bütünüdür.”

Turizm faaliyetleri tanıtımında da belirtildiği gibi birçok farklı şekilde icra edilebilmekte olup, 1990’lı yılların başında gelişmiş ülkelerdeki üst sosyal tabakaların istek ve arzuları değişince, standart kitle turizminden kişiye uyumlaştırılmış turizm türlerine doğru talep artmaya başlamıştır (Briedenhann ve Wickens, 2004: 72). Bu algının hızlı bir şekilde yayılmasında şehirde yaşayanların sosyo-ekonomik durumunun yükselmesi, iş hayatının

stresinden uzaklaşma isteği, çevre kirliliği ve gürültüden kaçış büyük rol oynamıştır (Halbway C.J., Taylor N., 2006: 199). Bununla birlikte, kitle turizminin doğaya karşı yıkıcı olan, adeta sömüren ve sosyo-kültürel yapı üzerindeki negatif etkileri de farklı turizm türlerine yönelmenin doğruluğunu adeta kanıtlamıştır. Bu nedenle doğayla iç içe, yerel halka saygılı ve yerel ekonomiyi gözetken pek çok turizm çeşidi, kitle turizmine alternatif olarak ortaya çıkmıştır (Atay Ç., Oral Y., Ecemiş Kılıç, 2007: 7). Bunlardan biri de, kırsal turizmdir. Kırsal turizm kavramı birçok farklı adla anılmakla birlikte ülkeden ülkeye farklı şekillerde tanımlanmaktadır. Dünya Turizm Örgütü'ne göre, kırsal kültürün rekreasyonel turist ürününün ana parçası olduğu turizm çeşididir. Avrupa Topluluğu tarafından ise, kırsal alanlarda gerçekleştirilen tüm turizm faaliyetleri olarak tanımlanmıştır (Şerefoğlu C., 2009: 25-26). Kırsal turizm, tarih öncesi miraslara, aynı zamanda çağdaş mimariye sahip, bünyesinde kendine özgü yerel özellikleri barındıran, bisiklete binme, balık tutma, at binme, avcılık, yürüyüş gibi etkinliklere elverişli kırsal alanlarda yapılan turizm faaliyetidir.

Kırsal turizmin turizm sektörünü geliştirmeye yönelik fonksiyonlarını 8 başlık altında toplamak mümkündür. İlki, *kırsal turizmin her mevsim yapılabilen bir turizm çeşidi olması özelliğidir*. Kırsal turizm doğrudan iklimle bağlantılı olmayan ve o coğrafyanın yerel özelliklerini bire bir yaşamaya dayalı bir turizm türü olduğundan, mevsimlik turizm anlayışından kaynaklanan çevresel, sosyo-kültürel ve ekonomik sıkıntılar gündeme gelmemektedir. Ayrıca, yılın her ayında yapılabilen kırsal turizm faaliyetleri, belirli bir mevsime bağlı kalan turizm türlerini desteklemekte ve onların sezonunu uzatabilmektedir. Kıyılarıdaki turistik komplekslerin çevresinde yer alan köyler ve kasabalar, deniz turizminin tamamlayıcısı aynı zamanda da alternatifi olmaktadır. İkincisi, *kırsal turizmin, turizmin coğrafi dağılımında denge unsuru olması özelliğidir*. Kırsal alanların turizm amaçlı kullanımı giderek yaygınlaşmakta ve bu sayede turizmin belirli coğrafik alanlara yığılmasının önüne geçilmektedir. Kıyıları dışındaki birçok el değmemiş alan turizmle tanışmaktadır. Kırsal turizmin bir diğer özelliği, *birçok turizm türüne uyum sağlayabilmesidir*. Kırsal turizm daha çok dış turizm talebini karşılamaya yönelik olup, aracı kurumlar vasıtasıyla gerçekleştirilen bir turizm türüdür. Kırsal alanda başlayan turizm faaliyeti yine kırsal alanda sonlandırılmaktadır. Kalınan süre içerisinde, yakın çevrede başka turizm türlerine ait yerlerin ziyareti ile onların etkinliklerinden de yararlanmak mümkündür. Böylelikle merkezde kırsal turizmin olduğu bir tatilde, istenildiği takdirde birçok turizm türüne entegrasyon söz konusu olabilmektedir. Dördüncü özelliği, *rekreasyonel etkinliklerin çok çeşitli ve özgün olmasıdır*. Kırsal turizmin her mevsim uygulanmaya elverişli olması, tatil süresince yapılacak etkinliklerin çeşidini de arttırmaktadır. Bu amaçla geliştirilecek yörelerde yıl 6 parçaya bölünerek, her iki ayın iklimsel ve geleneksel özellikleri göz önüne

alınarak, farklı farklı etkinlikler düzenlenebilir. Bunun için öncelikle köy halkının bilgilendirilmesi, bu amaç için gönüllü olması, ortak çalışma ruhu taşımasının yanı sıra turizm sektörünün de olayı benimsemesi ve teşvik etmesi gerekmektedir. Kırsal turizmin beşinci özelliği, *turist profiline farklı olmasıdır*. Yetişkin, yaşlı ya da aile turizmi gibi isimlerle özdeşleştirilen kırsal turizm daha çok orta gelir düzeyinden kişilere hitap etmektedir. Fakat gençlerin de son yıllarda kırsal turizm türüne doğrudan olmasa bile ilgisinin arttığı gözlenmektedir. Çevre bilinci yüksek, iyi eğitim görmüş ve kaliteye önem veren kişilerden oluşan kırsal turistlerin sayısı, 1980'lerde % 20 civarlarında iken, 2000'li yıllardan itibaren % 45'lere yükseleceği iddia edilmektedir. Bu nitelikli turist potansiyelini ülkemize yönlendirmek, yeni turist pazarlarının doğması ve turist sayısının artışı anlamına gelmektedir. Altıncı ve yedinci özelliği, *doğal çevrenin ve kültürel mirasın korunmasına katkıda bulunması ve sürdürülebilir turizm anlayışına hizmet etmesidir*. Turizmin doğal ve kültürel çevre üzerinde olumlu veya olumsuz etkileri kaçınılmaz bir gerçeklik olup, son yıllarda çevreye daha duyarlı turizm türlerine yönelim artmış ve bunun bir sonucu olarak kırsal turizm faaliyeti gündeme gelmiştir. Kırsal turizm tüm çevreyi otantik haliyle kullanmak zorunda olup, yapaylıkların yörelere girmesine engel olmaktadır. Çevrenin kalitesini, kaynakların koruma-kullanma dengesini ve turistin o yöreyi ziyaret etmesine neden olan tüm değerlerin devamlı bir süreç halinde korunmasını sağlayan bir yaklaşımdır. Bir nevi kırsal turizmin sürdürülebilirliği, çevrenin korunmuşluğuyla doğru orantılıdır. Sonucu özelliği ise, *ülke tanıtımında önemli bir araç olmasıdır*. Ülkemizin turizm tanıtım faaliyetleri deniz, tarih ve kültür başlıkları altında toplanmış olup, kırsal kültürde bu amaçla kullanılan araçlardan biri olmuştur. Çünkü kırsal turizmde yabancı turist kaldığı süre içinde yerel toplumla, onun sosyal ve ekonomik yaşantısıyla birebir ilişki içindedir. Kurulan dostluk bağları, Türk misafirperverliğinin kolay kolay unutulmamasına ve birçok reklam aracıyla ulaşılamayacak bir intiba bırakılmasına neden olmaktadır (Soykan F., 2003: 1-11).

Kırsal turizm yarattığı olumlu sosyo-ekonomik, kültürel ve çevresel etkileri dolayısıyla günümüzde önemle üzerinde durulan bir turizm çeşidi olmuştur. Bu duruma paralel olarak kırsal alanlarda yapılan turizm aktiviteleri de kendi içlerinde, tarımsal turizm, çiftlik turizmi, kır ve orman turizmi, yeşil turizm, eko turizm olarak ayrılmıştır. Bu kırsal turizm türlerinin kısaca birbirinden ayrılan noktalarını vurgulamakta fayda vardır. Tarımsal Turizm; kırsal alanlarda yapılan tüm turizm aktiviteleri olarak tanımlanmasına rağmen (örneğin, festivaller, müzeler, el sanatları sergileri, diğer kültürel ve çekici faaliyetler ...) genellikle turizm ürünleri ile direkt ilişkili olan tarımsal çevre, tarımsal ürünler ve tarımsal alanlarla; oda ya da çadır fark etmeksizin çiftlikte konaklama, eğitim turları, yemekler, rekreatif aktiviteler, tarımsal ürünler ve el işi

satışları ile doğrudan bağlantılıdır. Çiftlik Turizmi ise, çiftlik sınırları içerisinde konaklamaya ve genellikle çiftlik aktivitelerini deneyimlemeye dayalı, çiftlikle ilişkili tüm faaliyetlerdir. Kır ve Orman Turizmi; kırsal turizmin bir bileşeni olarak ya da ayrı bir dal olarak sınıflandırılabilir. Rekreatif faaliyetlere uygun ormanlık alanlarda gerçekleştirilen turizm aktiviteleridir. Bazı ülkelerin buna uygun potansiyelinin olmasına rağmen, kimi ülkeler bu potansiyeli değerlendiremeyebilir ya da değerlendirmesi zaman alabilir. Örneğin, Finlandiya doğal orman rekreasyon alanına sahipken, İngiltere için bu tip rekreasyon alanlarının kurulması, önemli bir potansiyele sahip olmasına, ekonomik ve sürdürülebilir öneriler ile desteklenmesine ve devlet orman arazilerinin rekreasyon alanı olarak tahsis edilmesine rağmen, ancak 1990'ların ilk yıllarını bulmuştur. Yeşil Turizm ve Eko-Turizm kavramları birbirine çok yakın olmakla birlikte, bazı ülkelerde yeşil turizm kavramı, kırsal turizm olarak tanımlanmaktadır. Bunun yanı sıra, geleneksel, kitle turizmden ya da pazarlama girişiminden ziyade çevre dostu turizm türü olarak da ifade edilmektedir. Yeşil turizm "alternatif", "sorumlu", "yumuşak" ya da "yeni" gibi farklı tabirlere eşdeğer tutularak, turizmde fiziksel ve sosyal çevre içinde ortak yaşam kültürü gelişiminde yeni bir yaklaşım olarak tasvir edilmektedir. Eko-Turizm ise, turistler için eğitsel ve olumlu deneyimler, yerel toplumlar ve kültürler içinse doğrudan fayda ve çevrenin korunmasında aktif tanıtımları barındıran doğal turizmin bir çeşididir (Roberts L, Hall D., 2003: 15). Turistlerin gereksinimlerine hitap ederken bir taraftan da çevresel kaynakların sürekliliğini sağlayan bir turizm yaklaşımıdır (Akpınar E., Bulut Y., 2010: 1577-1578).

3.3. Kırsal Turizmin Kırsal Kalkınmaya Etkisi

Turizm ve rekreasyon faaliyetleri kırsal alanların gelişiminde önemli bir yere sahipken, bununla birlikte bazı olumsuz etkileri de bulunmaktadır. Fakat kırsal kalkınmanın sağlanabilmesi açısından en önemli güçlerden birinin kırsal turizm olduğu düşüncesi günümüzde yaygınlık kazanmıştır. Türkiye nüfusunun önemli bir kısmının kırsal alanlarda yaşadığı ve tarımsal faaliyetlerin kırsal alanlarda yaşayan nüfusun en önemli geçim kaynağı olduğu dikkate alındığında, bu yörelerin ve yöre halkının kalkındırılmasının ülke gelişimi ve refahı için büyük bir adım olarak kaydedileceği bir gerçekliktir.

Kırsal turizmin kırsal kalkınmaya olan etkileri genellikle sosyo-ekonomik, kültürel ve fiziksel olarak gruplandırılmıştır. Sosyo ekonomik etkilerinden en önemlisi, yeni yatırımların yapılarak, yeni alternatif kaynakların yöreye aktarılmasıyla ek gelir ve istihdam sağlanmasıdır. Bu durum bölge lehine olup, ülke kalkınmasına olumlu katkıda bulunmaktadır. Yörelerde kırsal turizmin gerçekleştirilebilmesi için ortak toplumsal hareket desteklenmekte, cinsiyet ve diğer

güç dengesizliklerinin indirgenmesi sağlanmaktadır. Böylelikle kırsal alanlarda, çalışan nüfusun cinsiyet oranı birbirine yaklaşarak, kadının toplumsal hayattaki yeri ve önemi anlaşılacak, bu bilincin yerleşmesi ile kırsal toplumların refah seviyesi arttırılmaktadır. Kırsal turizm sayesinde, kırsal alanlarda yaşayan özellikle tarımsal alanlarda tecrübeli nüfusun muhafaza edilmesine çalışılmakta ve yörelerde nüfusun azalmaması sağlanmaktadır. Bununla birlikte, kırsal turizm için elverişli olup, nüfusun az olduğu bölgelere yeniden insan yerleştirilerek, o bölgelerin atıl kalması önlenmekte ve bu alanların kalkındırılmasına çalışılmaktadır. Kırsal turizm sayesinde kırsal alanlarda düşmeye yüz tutan çarpan etkisi artırılarak, bölgede yapılan turist harcamalarının daha fazla ekonomik hareketlenme yaratmasına çalışılmakta ve bölgenin kalkınmışlık seviyesi arttırılmaktadır. Bunların yanı sıra, oluşabilecek ekonomik sızıntılar, yerel fiyat enflasyonu, yerel istihdam yapısının bozulması göçebe çalışmanın yaygınlaşması, düşük ücretli, part time çalışan ve yerel rolü genişleyen kadın istihdam oranının artması, yerel ev yapısının bozulması ve oluşabilecek mevsimsel talep modeli, kırsal turizmin kırsal alanlarda yaratabileceği olumsuz durumlardan bazılarıdır (Roberts L, Hall D., 2003: 5).

Kırsal turizmin kırsal alanlarda sağladığı kültürel gelişmişlik göstergeleri ise, yerel kültürün gururunu, kimliğini koruyarak, onu canlandırmaya yönelik olmasıdır. Bununla birlikte, kırsal kültürü yok edebilecek bir boyuta ulaşmadan turizm faaliyetlerin gerçekleştirilmesi kültürel kalkınmanın daha sağlıklı bir şekilde ilerlemesine yardımcı olacaktır. Doğal ve yapılaşmış fiziksel çevrenin kırsal turizm kapsamında korunması ve terk edilmiş alanların yeniden kullanılması, kırsal alanların kalkındırılmasındaki önemli etkenlerden biridir. Fakat kırsal turizm için yaratılmaya çalışılan rekreasyon alanları için doğal alanların yıkılması, hatta yeni yapıların gelişigüzel yerleştirilmesi, var olan yerleşimlerin bireysel çıkarlar gözetilerek değiştirilmesi, çöp, atık ve diğer çevre kirliliği etkenleri ve kalabalık fiziksel çevrenin yaratabileceği olumsuz etkiler arasında gösterilmektedir (Roberts L, Hall D., 2003: 5).

Kırsal turizmin kalkınmaya olan etkisi birçok ülke tarafından dikkate alınmış ve özellikle Avrupa ülkeleri bu konu üzerinde birçok çalışma yapmıştır. Bunlara örnek olarak, İtalya, Portekiz, Avusturya, Yeni Zelanda, Malezya, Kıbrıs, Almanya, İspanya, Macaristan, Japonya, Kanada, İngiltere, İskoçya, İrlanda, Fransa, Bulgaristan, Letonya, Finlandiya, Romanya, Yunanistan, Meksika ve Polonya gösterilebilir (Uçar M., Çeken H., Ökten Ş., 2010: 22-28). Birçok Avrupa ülkesi yaptığı araştırmalarda, genellikle insanların en az üçte birinin tatillerini geçirmek için kırsal alanlara gittikleri ve bunu tercih etmelerinin nedeninin doğal alanların çekicilikleri ve bozulmamış ortamlar olması, geçmişten izler taşınması ve sıcak ilişkilerin kurulabilmesine dayandığı sonucuna varmışlardır. Avrupa'da bir iç turizm faaliyeti

olarak başlayan kırsal turizm, günümüzde sağladığı birçok avantaj ve sıklıkla tercih edilen bir turizm türü olması sebebiyle dış turizm faaliyeti olarak da uygulanmaktadır. Kırsal turizm faaliyetleri yöre halkını kalkındırmada yönlendirici bir güç olarak görülmekte ve doğrudan kırsal turizmle ilgili ulusal kuruluşlarla bunu desteklemektedirler (Soykan F., 2000: 22-23). Bazı Avrupa ülkelerinin kırsal turizm potansiyeli ve bunu nasıl kullandığına örnekler yardımıyla değerlendirilerek, ülkemizin bu alanda gelişebilmesi adına bir yol haritası çıkarılmaya çalışılacaktır.

Fransa'da 1951 yılında ilk köy evleri açılmış olup, 1955 yılından itibaren de kırsal turizm konusunda devlet desteği almaktadır. Kır evleri restore edilerek ikinci eve dönüştürülmüş, 1970'li yıllardan itibaren Yeşil Tatil Köyleri, ulusal ya da bölgesel parklar, su ile ilgili düzenlemeler ve aile pansiyonları oluşturulmuştur. 1970 yılı ile birlikte, çiftliklerde tarımın nasıl yapıldığını göstermek üzere "keşif çiftliği" müzeleri kurulmuş ve ardından "ziyarete açık çiftlikler" projesiyle, kırsal yerel ürünlerin çiftlik ortamında değerlendirilmesi amaçlanmıştır. 1982'de "kırsal alanlarda yaşam paylaşma" projesi, 1991'den itibaren de "alışılmadık bir başıboşluk" sloganıyla doğa gezileri turistlere sunulmuştur ve sunulmaya devam etmektedir. *İtalya*'da, 1960-1980 yılları arasında kırsalda yaşayanların göç oranının 5 milyonu bulması, devleti tarımsal turizmi desteklemeye yöneltmiştir. Tarımla uğraşanların evlerini kiralamaları ve yerel ürünleri ticarileştirmeleri göç oranını azaltmıştır. 1980'li yılların sonuna doğru, yeşil turizme bağlı çeşitli etkinlikler öneren tarımsal turizm çiftlikleri ve binicilik kulüpleri yaratılarak, kırsal turizm kavramı geliştirilmiştir. *İtalya*'da kırsal turizm daha çok alt türü olan çiftlik ya da tarımsal turizm olarak kendini gösterirken, yetişkin talebini karşıladığından "aile ve yetişkin turizmi" olarak da adlandırılmaktadır. *İspanya*'da, plan ve projeler çerçevesinde yürütülen kırsal turizm faaliyetleri kıyı turizmine alternatif olarak özellikle dağlık yörelerde gerçekleştirilmektedir. Göçü önlemek ve hayvancılığı geliştirmek gibi amaçlarla, yörelere ek aktiviteler getirilmiş ve doğal kaynakların değerlendirilmesi hedeflenmiştir. Bu amaçları yerine getirmek için yöre halkının gerekli eğitimlerden geçmesi konusunda büyük çaba sarf edilmiş ve 1990'lı yılların belirli dönemlerinde % 100 doluluk oranıyla başarısı tescillenmiştir. Bunların yanı sıra kırsal mirasın korunması amacıyla restorasyon çalışmaları yapılmış ve ekolojik dengeyi gözeterek doğa parkları kurmuştur. *Avusturya* kırsal turizmin en iyi şekilde organize edilip yürütüldüğü ülkelerin başında gelmektedir. Özellikle büyük kent yakınları ve dağlık bölgelerdeki köylerde ve çiftliklerde yaygın olan kırsal turizm faaliyeti çok gelişmiştir. 36 köyü içine alan "yeşil köyler" projesi ile bu alandaki kırsal turizm faaliyetleri bir standarda indirilmiştir. *İngiltere*'de ise, kırsal turizme katılanların oranı çok yüksek olup, çiftlik kullanımı yaygındır. 1990'lı yıllarla birlikte köy tatilleri yaygınlık kazanmış ve hafta

sonu köy turizmi paket programları düzenlenmeye başlamıştır. 1973 yılında tarımda 2.250 kişi istihdam ediliyorken, bu oran kırsal turizm vasıtasıyla 38.800 kişiye ulaşmıştır. (Soykan F., 2000: 23-31).

Türkiye ise sahip olduğu doğal güzellikler ve dört mevsimi yaşamaya elverişli coğrafyasıyla birçok alternatif turizm türüne ev sahipliği yapabilmektedir. Bunların yanı sıra tarımsal nüfusun yoğunluğu ve kırsal alanların turizme elverişliliği, kırsal turizm ile kalkınma politikalarının uygulanabilirliğini arttırmaktadır.

Türkiye'de kırsal kalkınma projeleri 1970'li yıllarda gündeme gelmiş fakat kırsal turizm aktiviteleri ile kırsalı kalkındırma çalışmaları 1980'li yılları bulmuştur. İlk kırsal turizm girişimi, İskandinav pazarına hâkim Tursem Seyahat Acentasının Ordu köylerindeki halkla anlaşarak turistlerin köy evlerinde konaklamalarını sağlaması ile olmuştur (Özkan E., 2007: 103). 1970 yılından günümüze gelene kadar dördü tamamlanmış toplam 6 adet kırsal kalkınma projesi uygulanmıştır. Çorum Çankırı Kırsal Kalkınma Projesi (1976-1984), Erzurum Kırsal Kalkınma Projesi (1982-1989), Bingöl-Muş Kırsal Kalkınma Projesi (1990-1999), Yozgat Kırsal Kalkınma Projesi (1991-1998), Erzincan-Sivas Kırsal Kalkınma Projesi (2005-2011) ve Ordu-Giresun Kırsal Kalkınma Projesi (1998-2005) dir. Bunların yanı sıra bölgesel düzeyde Güneydoğu Anadolu Projesi (GAP), Doğu Anadolu Projesi (DAP) ve Doğu Karadeniz Bölgesel Gelişme Projesi (DOKEP) uygulanmıştır. Erzurum Kırsal Kalkınma Projesi, Türkiye'de uygulanan ikinci kırsal kalkınma projesidir. DPT, Tarım Bakanlığı ve FAO-WB'nin ortak çalışmaları ile gerçekleştirilmiştir. Projenin amacı, bölgesel göçü durdurmak, yörede tarımsal üretim ve çiftçi gelirlerini arttırmak, kırsal altyapıyı geliştirmek, kredi hizmetlerini yaygınlaştırmak, çiftçilere eğitim ve danışmanlık hizmeti vermek, istihdam olanaklarını geliştirmek, köyü ve köylüyü ekonomik yönden kalkındırmak olarak özetlenmiştir. Proje ile tarımda makineleşme ve yapay gübre kullanım oranı artırılarak, tahıl, yem bitkileri, baklagiller ve patates verimi % 8'den % 62'ye çıkarılmıştır. Göç oranı % 12,5'ten % 5,9'a düşürülmüştür. Yaklaşık 1200 çiftçi eğitilerek, demonstrasyonlar yoluyla yöredeki diğer çiftçilere de bilgilerin aktarılması prensibi gözetilmiştir. Stabilize yol yapımı ve onarımında % 70,3 oranında bir artış olmuş ve 192 köye içme suyu götürülmüştür. Proje dönemi süresince 42.055 çiftçiye 18,8 milyar TL kredi kullanılmıştır. DAP ile de tarım ağırlıklı bir ekonomiye sahip olan bölgenin ekonomik yapısının değiştirilmesi, tarımda verimliliğin artırılması, bölgenin reel ekonomik hacminin ve kişi başına düşen gelirinin yükseltilmesine çalışılmıştır (Uçar M., Çeken H., Ökten Ş., 2010: 78-87).

Bunların yanı sıra, Birleşmiş Milletler'in küresel kalkınma ağı olan BM Kalkınma Programı (UNDP), gelişmekte olan ülkelere, sorunlarının çözümünde yardımcı olmayı amaçlayan bir kuruluştur. UNDP Türkiye temsilciliği, 1986 yılından bu yana, ülke genelinde 80'den fazla proje gerçekleştirmiştir. UNDP, kırsal

turizm faaliyetleri ile kırsal kalkınmayı sağlayabilmek amacıyla DAKAP Projesi'ni uygulamaya koymuştur. Proje 2001 yılında başlamış ve katılımcı kırsal kalkınma, iş geliştirme ve kırsal turizm faaliyetlerine odaklanmıştır. Kırsal alanlarda yaşayanların katılımcı ve sürdürülebilir gelişim imkânlarını arttırmak amaçlı eğitim ve gösteri gibi kapasite geliştirme etkinlikleri düzenlenmiştir. 2003 yılında İş Geliştirme Merkezi, Erzurum Atatürk Üniversitesi bünyesinde kurulmuş, yerel girişimciler, merkezin iş geliştirme hizmetlerine ve yatırım fikirlerine sunduğu erişimden faydalanmıştır. Kırsal turizmi geliştirme faaliyetleri ise, 2003 yılı sonunda başlatılmış, pilot alan olarak Çoruh Nehri Havzası'nın, Erzurum'un İspir ve Artvin'in Yusufeli İlçeleri sınırları içinde kalan bölümü belirlenmiştir. Projenin temel hedefi, İspir ve Yusufeli ilçeleri ve bağlı köylerin kırsal turizm için bir varış noktası haline getirilmesi çabalarına destek vermektir (UNDP, <http://www.undp.org.tr/Gozlem2.aspx?WebSayfaNo=262> Erişim Tarihi: 27.05.2011). 2002 yılı itibariyle BM Kalkınma Programı'nın, Küresel Çevre Fonu Küçük Destek Programı (GEF-SGP) çerçevesinde, Ekolojik TaTuTa Projesi de (Ekolojik Çiftliklerde Tarım Turizmi ve Gönüllü İşgücü ve Bilgi Takası Projesi) yürütülmektedir. www.tatuta.org adresinde hizmete giren proje ile Türkiye'nin farklı bölgelerindeki 37 ayrı noktada yer alan 56 çiftliğin ayrıntılı bilgileri yer almaktadır. İnternet sayfasında yer alan harita yardımı ile çiftliklerin bulunduğu bölgeler, ziyaret dönemi, ziyaret türü belirlenerek başvuru yapılabilen ve mevsimine göre kırsal turizmin bir alt türü olan çiftlik turizmi etkinlikleri yerine getirilebilmektedir (<http://www.bugday.org/tatuta/index.php> Erişim Tarihi: 26.05.2011).

Ayrıca, Avrupa Birliği aday ve potansiyel aday ülkelere destek sağlamak amacıyla Katılım Öncesi Yardım Aracı'nı (Instrument for Pre-Accession - IPA) oluşturmuştur. IPA desteği beş bileşenden oluşmakta olup, beşinci bileşeni olan Kırsal Kalkınma (IPA Rural Development – IPARD); Avrupa Birliği'nin Ortak Tarım Politikası, Kırsal Kalkınma Politikası ve ilgili politikalarının uygulanması ve yönetimi için uyum hazırlıklarını ve bu kapsamda politika geliştirilmesini desteklemektedir. IPARD desteğinin 2007-2013 yıllarında uygulanması gerekmektedir. Türkiye'nin IPARD Programı, ülkenin kırsal kalkınma bağlamında katılım öncesi dönemdeki öncelikleri ve ihtiyaçları göz önünde bulundurularak tasarlanmış olup, Tarım ve Köyşileri Bakanlığı tarafından diğer kamu kuruluşları ile yakın işbirliğinde bulunularak hazırlanmıştır. Program 19 Aralık 2007 tarihinde Brüksel'de yapılan Avrupa Komisyonu Kırsal Kalkınma Komitesi'nde görüşülerek kabul edilmiş ve 25 Şubat 2008 tarihinde onaylanmıştır. Bu kapsamda ülkemize 2007-2010 döneminde kırsal kalkınma için 290,5 milyon Avro hibe fon tahsis edilmiştir (Akdağ F., Yıldız F.E., 2006: 29-37; http://sgb.tarim.gov.tr/duyurular/IPARD_Program/IPARD_Program.htm, 18.05.2011).

4. BULGULAR VE TARTIŞMA

4.1. Erzurum İlinin Kırsal Ekonomik Yapısı

Doğu Anadolu'nun yüzölçümü en büyük kenti olan Erzurum, tarih boyunca birçok medeniyete ev sahipliği yapmış, birçok kültürü bünyesinde barındırmış bir şehirdir. İlin coğrafik yapısı, doğu-batı yönünde ovalık ve kuzey-güney yönünde dağlık görünüştedir. İl arazisinin büyük çoğunluğunda, karasal iklim özellikleri görülmektedir. Egemen bitki örtüsü step iken, orman örtüsü pek yaygın değildir. 2009 yılı itibariyle 20 ilçe ve 966 köyü bulunan ilin nüfusunun 283 169 kişisi belde ve köylerde yaşamaktadır. Kırsal alanlarda yaşayanların oranı toplam nüfus içerisinde % 37'dir. İle ulaşım karayolu, demiryolu ve havayolu ile rahatlıkla gerçekleştirilmektedir. Uluslararası Erzurum Hava Limanı yıllık 2 milyon yolcu kapasitesine sahip olup, aynı anda 7 uçak barındırabilmektedir. İstanbul-Haydarpaşa-Kars demiryolu hattı üzerinde olan şehirden, Doğu Ekspres ve Mavi Trende geçmektedir. 2008 yılı itibariyle Erzurum köy yolu ise 5 596 km'dir (TÜİK, Bölgesel Göstergeler-TRA1, 2009: 9-10, 98; <http://www.erkurum.gov.tr/> Erişim Tarihi: 01.06.2011). Kış aylarının yoğun geçtiği dönemler dışında tüm köylere ulaşım rahatlıkla sağlanmaktadır. (<http://www.erkurumgazetesi.com.tr/default.asp?page=haber&id=37406>, Erişim Tarihi: 01.06.2011; <http://www.haberciniz.biz/aydemirden-narman-ziyareti-1068402h.htm> Erişim Tarihi: 01.06.2011; <http://www.haberoku.net/haber/201021-aydemirden-vicdan-muhasebesi-cagrisi.html> Erişim Tarihi: 01.06.2011)

Erzurum ili şehirleşme oranı, yıllık nüfus artış hızı, kişi başına gayri safi yurtiçi hâsıla ve sanayi iş kolunda çalışanların toplam istihdama oranı Türkiye ortalamasının altındadır. Tarım kolunda çalışanların toplam istihdama oranı ise Türkiye ortalamasının üstündedir. Fakat Erzurum ilindeki tarım işletmeleri, hızlı nüfus artışı ve artan nüfusun tarım dışı sektörde istihdam edilmesi zorunluluğuna karşılık, bu sektörlerde işgücü talebinin nüfus artışına uygun düzeyde arttırılamaması; tarımın gelişim hızının nüfus artışını karşılamada yetersiz kalması ve miras yoluyla arazilerin bölünmesi gibi nedenlerle giderek küçülmüştür. Tüm bu nedenlerden dolayı kırsal alanların kalkındırılması için tarım dışı faaliyetlerin önemi gündeme gelmiş, kırsal turizm çekicilikleri ve bunları değerlendirme yolları konusunda yapılan çalışmalar hız kazanmıştır (TÜİK, Bölgesel Göstergeler-TRA1, 2009: 10).

Erzurum iline 2008 yılında gelen yerli turist sayısı 7 908, çıkış yapan yerli turist sayısı 5 847 olarak saptanmış, aynı yıl gelen yabancı ziyaretçi sayısı 8 123, çıkış yapanlar ise 8 083 olarak kaydedilmiştir. 2008 yılı ülke genelinde giriş yapan yerli ve yabancı turist sayısı 36 027 491 olarak kaydedilirken, çıkış yapan ziyaretçilerin toplamı 36 300 645 olarak gerçekleşmiştir (TÜİK, http://www.tuik.gov.tr/VeriBilgi.do?tb_id=51&ust_id=14, Erişim Tarihi: 27.05.2011). Erzurum ilinin giriş-çıkış

yapan ziyaretçiler açısından ülke turizminden aldığı pay ortalama olarak binde 4 civarındadır. Bu oranı arttırmak ve kırsal alanların kalkındırılması yoluyla bölgede gelişmişliği sağlamak amacıyla kırsal turizm faaliyetleri gerçekleştirilmeye çalışılmalıdır.

4. 2. Kırsal Alan Çekicilikleri

Erzurum'un doğal güzellikleri dikkate alındığında kırsal turizm faaliyetlerine uygunluğu daha açık bir şekilde ortaya çıkmaktadır. Ülkemizin en önemli doğal kayak pistlerinden biri olma özelliği ve yılda 150 gün kayak mevsimi potansiyeli ile Palandöken dağı en önemli doğal çekiciliklerin başında gelmektedir.

(<http://www.erkulturturizm.gov.tr/belge/1-57525/kis-turizmi.html> Erişim Tarihi: 01.06.2011). Ayrıca, Palandöken, Uluslararası Kayak Federasyonu (FIS) tarafından dünyanın ikinci büyük kayak merkezi olarak kabul edilmiş ve şehir bir bütün olarak kış turizmine uygunluğu sebebiyle 2011 Üniversitelerarası Kış Oyunları'na ev sahipliği yapmıştır. Bunların yanı sıra doğal park görünümüyle, hem gezi, hem piknik, hem de seyir alanı olarak dört mevsim ayrı bir güzellik sunmaktadır (Gezi Rehberi-Erzurum, 2009: 7,67).

Uzundere ilçesi Balıklı köyünün batısında bulunan bir dağın heyelan sonucu Tortum Çayı'nın önünü kapatmasıyla oluşan Tortum Gölü, 6 milyon 625 bin metre kare büyüklüğündedir. Çevresi mesire yeri olarak kullanılabilir ve gölde alabalık üretimi de yapılmaktadır (Gezi Rehberi-Erzurum, 2009: 90). Tortum Gölü'nü meydana getiren heyelan setini aşan suların 22 metre genişlik ve 48 metre yükseklikten düşmesiyle oluşan Uzundere Tortum Şelalesi, Asya ve Avrupa kıtalarının en yüksek şelalesidir. Oluşumu açısından dünyanın ikinci, yüksekliği bakımından dünyanın üçüncü şelalesi olan Tortum Şelalesi, bahar aylarında suyun bolluğu ile birlikte muhteşem bir görsel şölene dönüşmektedir. (Akça H. 2004: 65-70; <http://www.uzundere.gov.tr/selale.html> Erişim Tarihi: 01.06.2011). Türkiye'nin bakir coğrafyalarından Ovit Dağı'nın güney yamaçlarında oluşmuş İspir Yedigöller ise, turkuaz renkli volkanik 11 gölden oluşmaktadır. Amerikan, İngiliz ve İsraili dağcıların gözde mekânı olan bölge Türkiye'de yeterince tanınmamaktadır (Gezi Rehberi-Erzurum, 2009: 97). Ayrıca, İspir ilçesi sınırından geçen Çoruh nehrinin derin kanyonları rafting ve kano yapmaya elverişli olması dolayısıyla her yıl turist akınına uğramaktadır (<http://www.erkulturturizm.gov.tr/belge/1-33429/sportif-etkinlikler.html> Erişim Tarihi:01.06.2011; Efes Turizm Eğitimleri, 2011: 27).

İspir ve Çoruh Havzası, Türkiye'nin en görkemli doğa hazinelerinden biri olup, bölgenin bitki örtüsü büyük bir çeşitlilik göstermektedir. Aralarında orkide, süsen ve sardunya türleri dâhil, 100'den fazla ender görülen bitki türü vardır. Dünyada sadece Erzurum Karayazı'da yetişen ters laleler, tükenmek üzere olması sebebiyle koruma altına alınmıştır (Tekşen M., Aytaç Z.,

Pınar N.M., 2010: 398). Bunların yanı sıra, kuş, kelebek ve yaban hayatı gözlemciliği yapılabilmektedir. Sadece yöreye özgü birçok kuş türü ile birlikte, 2005 yılında 188 kuş türü saptanmıştır. Alaca Sinekkapan'ın Türkiye'de gözlemlenebildiği en iyi alan İspir ve çevresidir. Dağ Horozu, Kafkas Çıvgını, Sürmeli Dağbülbulü, Duvar Tırmaşıkkuşu, Urkeklik, Alamecek, Kara İskete, Sakallı Akbaba ve Kızıl Akbaba gibi türlerin rahatlıkla gözlemlenebildiği alan ise Çoruh vadisi ve çevresidir. Ayrıca, Çoruh havzasında Türkiye sınırındaki kelebek türlerinin üçte ikisi gözlemlenebilmekte olup, bu çeşitlilik Alman bilim adamları tarafından keşfedilmiştir (Gezi Rehberi-Erzurum, 2009: 96). Rüzgar ve su erozyonunun milyonlarca yıl toprakları aşındırması sonucu oluşan Narman Peri Bacaları, el değmemiş peyzaj değerleri ile rekreasyonel ve doğa turizmi etkinliklerinin gerçekleştirilebileceği doğal alanlardan biridir (Yılmaz S., Özer S., 2003: 26). Peri Bacalarının bulunduğu vadiye birçok hayvan türü (kaya kartalı, şahin, kerkenez, atmaca, kınalı keklik, bildircin, kaya bülbülü, çinte, toygır, kırlangıç, arı kuşu, serçe, saksağan, karga gibi) gözlemlenebilmekte ve bazı memeli hayvanlara (gelengi, Afrika tavşanı, tilki, kurt, domuz, su samuru, tavşan, ayı, porsuk gibi) da rastlanmaktadır (Gezi Rehberi-Erzurum, 2009: 85). Ayrıca, Erzurum Ovası'nda turna, angit ve kanatlı sumru türlerinin bulunması dolayısıyla önemli kuş alanları statüsü kazanmış doğal alanlar da bulunmaktadır (<http://www.erkulturturizm.gov.tr/belge/1-19648/frat-havzasi.html> Erişim Tarihi:01.06.2011).

Dumlu dağları, özellikle yabancı ziyaretçilerin gününbirlik doğa yürüyüşleri yapmasına ve yol üzerindeki köylerde dinlenmelerine imkân sağlaması dolayısıyla önemli bir potansiyeldir (<http://www.erkulturturizm.gov.tr/belge/1-33429/sportif-etkinlikler.html> Erişim Tarihi:01.06.2011). Yedigöller Bölgesi, Çamlıkaya, Taşlıca-Hotar, Ardıçlı-Devedağı, Sırakonaklar-Davalı Yayla-Kaçkar, Çamlıca Yaylası gibi bölgeler her türlü yürüyüş aktivitesi için oldukça elverişlidir. Kaçkar dağları ise dağcılık aktiviteleri için önemli rotalardan olup, tarihi Gürcü evlerinin pansiyona çevrilmesi ile oldukça önem kazanmış ve turizme kazandırılmıştır. (Gezi Rehberi-Erzurum, 2009: 95) İspir İlçesi'nde bulunan Elmalı Çam Mağarası, sarkıt, dikit ve yatıklarıyla, doğal olarak oluşmuş olan havuzuyla çok güzel bir manzara oluşturmakta ve 5.000 kişiyi rahatlıkla barındırabilecek genişliğiyle hayranlık uyandırmaktadır. Olur İlçesi'nde bulunan Yıldızkaya Köyü Mağarası ise, iki kanal, bir hazine ve odalardan oluşmaktadır (<http://www.erkulturturizm.gov.tr/belge/1-57527/magara-turizmi.html> Erişim Tarihi: 01.06.2011).

4. 3. Kültürel Değerler

Doğal değerlerinin yanı sıra geleneksel mimarisi de yerli ve yabancı tüm turistlerin ilgisini çekebilecek özelliktedir. Erzurum evleri, İslam dini esaslarına göre kurulan, ataerkil büyük aile tipinin yaşayacağı şekilde inşa edilen geleneksel kültürün ürünleridir. Evler uzun

geçen kış mevsimi sebebiyle kalın taş duvarlar ve toprak örtüyle kapatılmıştır. Evin ana kapısından girilen kapalı avlu, ahır, merek, oda gibi mekânlara ve en önemlisi tandirevine geçişi sağlamaktadır. Evin merkezi olarak kabul edilen tandirevi, tandırbaşı, küçük ocak, kurun, seki, terekler, kiler-ambar, haremlik odaları ve kırlangıç örtüsü ile özgün bir mimari gösterir. Geleneksel Erzurum evlerinde bir veya iki oda evin kadınlara ayrılarak, bu odalar “Haremlik Odaları/Tandirevi Odaları” olarak isimlendirilir. Erzurum evlerinde tandirevinin karakteristik örtüsü “Kırlangıç Örtü” olup, ahşap ayaklar tarafından taşınan dikdörtgen kesitli kirişlerin köşelere çapraz oturmasıyla sekizgen, üzerine içe taşırılan ikinci sıra ile kare, tekrar taşırılıp sekizgen şekle getirilen ve bindirmeli bir biçimde yükseltilen bir örtüdür. En son kare açık bırakılarak ışıklıkla sonuçlandırılır. Bunun yanı sıra Pasin Örtü denilen, ışıklığın üst kenarların birisinde camlar vasıtasıyla sağlandığı bir örtü sistemi de vardır. Daha sonra bunlar “koltuk penceresi” olarak isimlendirilen yan pencerelere çevrilmiştir (Canım R., 2010: 209-212). Ev, tandır damı, aşhana da denilen tandirevi, günümüz Erzurum evlerinde yok denecek kadar azalmış olmakla birlikte, bu geleneği sürdüren evler de bulunmaktadır (Metro- Gastro, 2010: 23). Erzurum evlerinin cephelerinde en önemli öge ise çıkmalardır. Bazı örneklerde zemin kata tavan olan üst kat döşemesi, 40 ile 90 santimetre kadar dışarıya taşarak verev çıkmalarda yapılmıştır. Diğer bazı örneklerde ise tüm kat değil odaların bazıları sokağa taşırılmıştır (Mutlugün E., Çarbaş S., Denli S., 2010: 197, 204). Bir zamanlar kapıların süsü ve sesi olan kapı tokmaklarının Erzurum’da ayrı bir dili vardır. Evlerin kapılarında çocuk, kadın ve erkek tokmakları bulunmakta olup, evlerde bekleyip erkeksiz dışarı çıkamayan kadınlar, kapı tokmağının sesine göre gelenin cinsiyetini anlayıp, evde erkek yoksa kendisi de içeride bulunan kadın tokmağını kullanırmış. Günümüzde Erzurum evlerinin sayısının azalmasına paralel olarak kapı tokmağı kültürü de silinmeye yüz tutmuştur (Aydemir İ., 2002: 64).

Kendi içerisinde belli başlı bir kültür olan tandirevi, Erzurum evlerini özelleştirerek Anadolu’nun en zengin mutfak mimarisinin oluşmasına sebep olmuştur. Çağlar boyunca pek çok medeniyete ev sahipliği yapmış bu şehir, aynı zamanda tarihi ticaret yolları üzerinde bulunması dolayısıyla da yemek kültürünü genişletmiştir. Hayvancılığın önemli bir geçim kaynağı olduğu şehir, kendine has civil peyniri ile ülke çapında ün kazanmıştır. Ayran aşısı, Kesme aşısı, Herle aşısı ve Den çorbası şehre özgü çorbalarındandır. Sebze yemeği olarak, Çiriş Pancarı, Çortutu Pancarı, Şalgam Çırtması, Çeç Pancarı, Çayıp Kavrması (Mutlugün E., Çarbaş S., Denli S., 2010: 217), Tirit, Şalgam Dolması, Lobiya, Lor Dolması (Tezcan M., 1987: 286), Çanço Aşısı, Gagalı Aş (Metro-Gastro, 2010: 11) gibi çok fazla çeşit bulunmaktadır. “Ayrandır aşısı, kargadır kuşu, şalgamdır yemişi” sözü, geleneksel mutfak kültürünü tanımlayan bir tekerlemedir (Baydar

M.Ç., 1997: 269). Erzurum’un yöresel lezzetlerinden biri olan Çağ Kebabı’da ülke çapında “yatık döner” olarak bilinmektedir. Erzurum mutfağı tatlı bakımından da oldukça zengin olup, Kadayıf Dolması bunun en ünlülerindedir ve Ramazan ayı boyunca sofralardan eksilmemektedir. Kadayıf Dolması yanı sıra Poğaç, Hasıta, Keysefe ve Çullama’da yöresel tatlılardır. Un Haşılı, Pıt Pıt Haşılı, Peynir Kuymağı, Un Kuymağı (Mutlugün E., Çarbaş S., Denli S., 2010: 217) ve Kete de değişik yöresel tatlılardan olup, örnekler rahatlıkla çoğaltılabilir (Gezi Rehberi-Erzurum, 2009: 104-105). Her ne kadar yemek kültürünün çeşitliliğine değinebilmek adına yemek türlerini ve isimlerini sıralamış olsak ta Evliya Çelebi Erzurum Mutfağı ile ilgili yaptığı genellemede bunların hepsini bir arada sunmuştur. Yemeklerde yalnızca ve bolca tereyağı kullanıldığından, yemeklik et olarak kış aylarında dahi kavurmanın yeğlenmesinden, baharat kültürü olmamasına karşın reyhan, tarhun, aş otu ve yarpuzun sıkça kullanıldığından, meyveli yemeklerin çokça yapıldığından bahsetmiştir. Aynı zamanda mutfak kültürünün şehir coğrafyasına uygun olarak ilçeden ilçeye değişiklik gösterdiğini, kuzeyde, İspir ve çevresinde Doğu Karadeniz mutfağı etkisi görülürken, Uzundere, Olur, Oltu ve Narman’da tahıl, hayvancılık ürünleri ve meyve yemeklerinin baskın olduğunu gözlemlemiştir (Metro- Gastro, 2010: 6).

Erzurum’un karakterini yansıtan bir diğer husus ise, el sanatlarıdır. Ehramı, halı dokumacılığı ve oltu taşı işlemeciliği, şehrin en önemli maddi kültür miraslarındandır. İhram, arapça bir isim olup, haremnden gelmektedir. Kadınların örtüdüğü örtü ya da hacıların Kabe’yi tavaf için Mekke’de örtünmeye mecbur olduğu dikişsiz bürgüdür. Erzurum’da halk arasında “ehram” olarak ifade edilen bu örtü (Canım R., 2010: 179), tamamıyla koyun yününden örülmüş, kadınların dış giysisi olarak kullandıkları ve tek parça örtü oldukları sokak giysisi olarak yerini bulmuştur. Ehramda koyunun üzerindeki doğal renkler tercih edildiği için siyah, beyaz, kırmızı, boz, kahverengi tonlar kendini göstermektedir. Ehramlarda nakış olarak, saat kordonu, pirinç deni, kişmiş çöpü, reyhan dalı, ceviz kanadı, antika, uçan kuş, elma şeleği, yıldızın oynayışı, çark yıldızı, elmas küpe, mercimek, arı dala konu, ceylan boynuzu, narçiçeği, mum desteği, saç örgüsü, burma, düz sıra, tavan örneği motifleri kullanılmaktadır. Eskiden ehramlar “çulfa” denilen dokuyucular tarafından dokunmaktayken (Gezi Rehberi-Erzurum, 2009: 20-21), günümüzde bu sanatla uğraşan dokuyucu sayısı azalmıştır. Bunun yanı sıra ehram giyme geleneği yaşlılar arasında hala devam etmekte olup, miras olarak gelecek kuşağa bırakılmaktadır.

Eski adlarından biri de Kali-Kala (Halı Şehri) olan Erzurum, Asya Türk halı geleneğinin desen, malzeme, teknik, renk ve kompozisyon olarak devam ettirildiği bir şehirdir. Günümüzde, bu gelenek Halk Eğitim Merkezi ve Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Halı Atölyesi bünyesinde devam ettirilmeye çalışılmaktadır

(Gezi Rehberi-Erzurum, 2009: 21; Canım R., 2010: 172).

Erzurum'un yeraltı zenginliklerinden biri olan ve dünyada sadece Oltu ve çevresinde çıkması dolayısıyla adını buradan alan Oltu Taşı, çıkarılması zor, rezervi az fakat işlenmesi kolay bir taştır. "Kehribar" adıyla da anılan siyah renkli bu taş (Canım R., 2010: 172), topraktan çıktığında çok yumuşak olmasına rağmen, hava ile temas ettiğinde sertleşmektedir. Oltu taşı ele alınıp, nefesle buharlaştırıldığında üzeri nemlenir, sürtünme ile elektriklenir ve bıçakla hafifçe kazındığında kahverengi toz çıkarır. Bu özellikleri taşın ayırt edilmesini kolaylaştırır. Oltu Taşından tespih, kolye, gerdanlık, fincan takımı, yüzük kaşı, sigara ağızlığı, pipo, kol düğmesi, küpe, rozet, kravat iğnesi ve yaka iğnesi yapılabilmesine rağmen en çok rağbet gören eşya tespihtir. Günümüzde Oltu Taşı işlemeciliği yaygın olarak icra edilmekte olup, satışı genellikle tarihi Taş Han'da yapılmaktadır. (Mutlugün E., Çarbaş S., Denli S., 2010: 213-214).

Erzurum, halk edebiyatı, halk müziği ve ozanları ile ülke çapında ün kazanmış ve birçok âşık yetiştirmiş bir memleketidir. Katibi, Kenzi, Erzurum'lu Emrah, Aşık Sümmani, Reyhani, Erbabi, Bardızlı Nihani, Hüseyin Sümmanioglu, Nusret Toruni, Mustafa Rahani, Mevlüt İhsani, Fuat Çerkezoğlu, Erol Ergani ve Nuri Çırağı gibi ozanlar bunların başında gelmektedir. Halk müziğinde çalınan sazlar da çok çeşitlilik göstermektedir. Tezeneli sazlardan divan, bağlama, tambura, cura ve çöğür çalınır. Zurna, dilli ve dilsiz kaval çeşitleri, ana mey, orta mey ve sipsiyi andıran kamıştan düdük, yörenin üflemeli çalgıları arasında yer almaktadır (T.C. Erzurum Valiliği İl Çevre Müdürlüğü, Erzurum İli Çevre Durum Raporu, 2001: 103-104). Erzurum yetiştirdiği ün kazanmış âşıkları yanı sıra âşıkların programlarını icra ettikleri "âşık kahvehaneleri" kültürüne sahip bir şehirdir (Canım R., 2010: 123). Günümüzde de halk kültürünü, edebiyatını ve müziğini yaşatmakta, bu vasıta ile birçok şenlik düzenlenmektedir. Âşık Sümmani Şenlikleri ve Erzurumlu Emrah Şenlikleri bunların başında gelmekle beraber, Olur ve Oltu İlçelerinde Kültür-Sanat Festivalleri, Pasinler'de Çermik Festivali, Pazaryolu'nda Bal, Elma ve Karakucak Güreş Festivali ve Tortum Şenlikleri düzenlenmektedir (Gezi Rehberi-Erzurum, 2009: 27). Şenliklerin çoğu ilçelerde organize edilmekte, bölge tanıtımı yanı sıra kırsalın kalkındırılmasına çalışılmaktadır. Kırsal turizm faaliyetine katılacak potansiyel turistlerin yöre kültürünü tanımasına imkân veren aktiviteler yapılmaktadır.

Erzurum kültürü halk edebiyatının ve müziğinin baskınlığından ötürü halk dansları kültürü de geniş bir yöredir. "Topluluk", "elbirliği" anlamlarına gelen, çok fazla çeşidinin oynanması ve yaşatılması nedeniyle tam bir "Bar" memleketidir. En az beş kişilik bir ekiple, davul, zurna eşliğinde, genellikle açık havada oynanan bar, kadın olsun erkek olsun tüm Erzurumluların vazgeçilmezidir. Erkeklerin oyunları; Baş Bar (Sarhoş Barı), Dikine, Hoşbilezik, Koçeri, Sekme, Dello, Uzundere, Tanzana, Temirağa, Aşıma, Nare, Çingenler, Daldalan, Tavuk

Barı, Yayvan, Hançer Barı v.d. dir. Kadın oyunları ise; Çift Beyaz Güvercin, Kavak, Habudiyar, Çembertersine, Akça Ferikler, Çarşıda Üzüm Kara, Bayburt Sallaması, Aşştan Gelirem, Atın Üstünde Eđer, Loy Loy Kavak Uzanır Gider v.d. dir (Tezcan M., 1987: 277).

Cirit (Çavgan), Türklerin yüzyıllardan beri oynadığı, 16. yüzyılda "Savaş Oyunu" olarak kabul edilen atlı bir oyundur. Günümüzde Erzurum, Kars, Bayburt dolaylarında yaşatılmaktadır. Cirit oyununda iki takım bulunur, ciritçiler, yerel kıyafetleriyle atlarına biner, sağ ellerine ciritlerini, sol ellerine yedeklerini alırlar. İki tarafın birinden bir atlı öne fırlar ve karşı takımdan birinin adını seslenerek meydana davet eder. Sağ elindeki ciriti ona doğru savurur, sonra takımının yanına geri döner, karşı tarafın davet edilen oyuncusu hızla onu takip eder, elindeki ciriti geri dönüp kaçan karşı taraf elemanına fırlatır. Bu kez ilk oyuncunun çıktığı sıradan diğer bir ciritçi onu karşılar. Oyun böylece sürer. Cirit isabet ettiren ciritçi takımına bir sayı kazandırır. Cirit oyunu özellikle İran, Afganistan, Türkistan ve diğer Asya yörelerinde de yoğun ilgi görmekte olduğundan kırsal turizm için faydalı bir faaliyettir (Erzurum Life, 2009: 14-15).

Erzurum, yabancı turistlerin "Turkish Bath" olarak nitelendirdikleri "hamam" kültürünün gelenekselliğini koruduğu ve dağlarla çevrili olması dolayısıyla her bir yanında çeşmelerin bulunduğu bir şehirdir. İkliminin uyumluluğu ve tarihi özellikleri bakımından birçok Osmanlı hamamı bulunan şehirde, günümüzde de geleneksel Türk hamam kültürü yaşatılmaya çalışılmaktadır. Bakır hamam taşları, takunyalar, kurna başı, göbek taşı, külhan gibi maddi kültür mirasları önemini korumaktadır. Lala Paşa Hamamı, Kırkçeşme Hamamı, Boyahane Hamamı, Murat Paşa Hamamı, Küçük Hamam, Saray Hamamı, Çifte Göbek Hamamı ve Gümrük Hamamı gibi tarihi hamamlar günümüze ulaşmayı başaran ve hala kullanılan tarihi ve kültürel değerlerdir (Gezi Rehberi-Erzurum, 2009: 72-75). Erzurum'da hamamlar, sağlık ve şifa amaçlı gidilen mekânlar olması yanı sıra tören şeklini almış geleneklerle bütünleşerek doğumdan ölüme kadarki süreci kapsayan zengin bir kültür olarak şekillenmiştir. Gelin Hamamı, Damat Hamamı, Ayak Açma Hamamı, Peştamal Hamamı, Loğusa Hamamı, Yarı-Kırk Hamamı, Yol Hamamı, Sıra Hamamı, Ramazan Hamamı, Yas Hamamı, Kaplıca-Çermik Hamamları gibi sürdürülen gelenekler, hamam kültürünün yaygınlığının bir göstergesidir (Canım R., 2010: 226-229). Erzurum çeşmeleri ise, genellikle 18. yüzyıl yapımı olan ve şehrin dört bir yanını sarmış kültürel değerlerden biri olarak yerini almaktadır. 19. yüzyılda yaşamış olan Mehmed Hurşid Paşa, Seyâhatnâme-i Hudûd isimli eserinde Erzurum'dan şu şekilde bahsetmiştir: " Bu şehrin en övgüye değer özelliği bol, serin ve berrak suları olup, daha çok evlerde bilek kalınlığında su akan çeşmelerinin bulunmasıdır." demiştir (Metro- Gastro, 2010: 19,23). Bunun yanı sıra Erzurum anılarını kaleme alan Puşkin'de, "Erzurum'da

çeşmeden bol bir şey yok. Her birinin üstünde bir zincire bağlı teneke taslar asılı. İnançlı Müslümanlar bu taslardan su içiyor, Tanrıya şükürler ediyorlar.” demiştir (A. Puşkin, 2008: 73). Erzurum gerek tarihi mekânları, doğal güzellikleri, gerek kültürel değerleri ile özellikle yabancıların ilgisini çekecek enteresantlıkta olup, yerli turistler içinde inanç ve ibadet açısından gözde bir turizm merkezi haline getirilmelidir.

5. SONUÇ VE ÖNERİLER

Erzurum’un kırsal alan çekicilikleri ve kültürel değerleri incelenmiş, ilin kırsal ekonomik yapısı da göz önüne alınca böyle bir çalışmanın gerekliliği tespit edilmiştir. İlin doğal ve kültürel değerleri, kırsal turizm aktivitelerine uygunluğu açısından *güçlü yönleridir*. Daha önce sıraladığımız kırsal alan çekicilikleri ile turistlere yılın her mevsimi hitap edebilecek aktivite çeşitliliğine sahiptir. Dağları ve yaylaları, doğa yürüyüşleri, kar yürüyüşleri, bahar yürüyüşleri, kayak, tırmanış, binicilik, dağ bisikleti, piknik aktiviteleri, kampçılık faaliyetleri gibi organizasyonlarla yılın değişik dönemlerinde ziyaretçileri ağırlamaktadır. Daha çok yerli turistlere yönelik bu faaliyetlerin yanı sıra, Dumlu dağlarındaki günübirlik yürüyüşler ile Çoruh nehrinin derin kanyonlarında rafting ve kano yapılmaktadır. Yedigöller, Çoruh Havzası ve Narman, ender görülen bitki, kuş ve kelebek çeşitliliği ile özellikle yabancı bilim adamlarının ve turistlerin uğrak yeri haline gelmiştir. Hatta yabancı bilim adamlarının ender bulunan türleri yurtdışına kaçırmasını engelleme amaçlı önlemler günümüzde uygulanmaktadır. Tortum, Oltu, Olur, ve İspir ilçeleri, Doğu Anadolu’nun sert karasal ikliminden ziyade elma, armut, kiraz, vişne, ceviz ve dut gibi meyvelerin yetiştirilebildiği bir yöredir. Sahip olduğu doğal oluşumlardan bir diğeri olan mağaralarının ise, birçok hastalığa iyi geldiği rivayet edilmekte, daha çok yerli olmak üzere turistler tarafından ziyaret edilmektedir.

Erzurum’un kırsal turizm açısından bir diğer güçlü yönü kültürel değerleridir. Sahip olduğu geleneksel otantik mimari dokulu evlerinin iyi korunmuş örnekleri şehir merkezinde restore edilmiş olup, kullanıma sunulmuştur. Aynı şekilde kırsal alanda yaşayan halk da geleneksel mimari yapının hâkim olduğu evlerde yaşamaktadır. Erzurum evlerinin kendine has planları, örtüleri, kapı tokmakları, vevrevleri gibi birçok kültür mirası özelliği taşıyan değeri, şehrin dört bir yanına dağılmış çeşmeleri, Osmanlı dönemine ait tarihi hamamları geçmiş zaman gezginleri dâhil günümüz turistlerini de etkisi altında bırakmaktadır.

Tandırevi kültürü ile harmanlanmış Erzurumlular, mutfak konusunda da büyük bir çeşitliliğe ve özgünlüğe sahiptirler. Özellikle çağ kebabı ve kadayıf dolması şehrin sembolleri haline gelmiştir.

Şehrin bir diğer sembolü, sahip olduğu en önemli yer altı zenginliği olan Oltu taşı olup, çoğunlukla tespihi üretilmektedir. Yerli, yabancı tüm turistlerin giderken yanlarına aldıkları en gözde hediyelik eşya

Oltu taşı olmaktadır. Oltu taşının yanı sıra, günümüzde yaşatılmaya çalışılan Asya Türk halı geleneğinin en güzel örneklerinden biri olan Erzurum halıları da, gözde bir hediyelik eşya olarak satışa sunulmaktadır.

Ehram dokumacılığı her ne kadar azalmış olsa da bu geleneği yaşatabilmek adına yaşlılar, değerli bir miras olarak gördükleri ehramları çocuklarına bırakmaktadırlar. Şehri ziyaret eden yerli ve yabancı tüm turistlerin başlangıçta garip karşıladıkları bu sokak giysisi, Erzurumlunun geleneklerine bağlılığının önemli bir detayıdır.

Geçmişten günümüze uzanan “âşık kahvehaneleri” de Erzurum kültürünün eskimemiş bir parçası olup, günümüzde de ozanların atışmalarına sahne olmaktadır. Halk müziğinde ve edebiyatında da önde gelen yörelerden biri olan Erzurum, düzenlediği şenlikler ve festivaller ile geçmişi yâd ederken gelecek nesle de kültürünü tanıtmaktadır. Birçok ilçede düzenlenen şenlikler, özellikle yabancı turistlerin Erzurum halkını tanıması, kültürünü anlaması için büyük bir şanstır. Ayrıca bar dansları ve özellikle cirit oyunu, yaşatılması zor fakat geleneklerine bağlı bir şehrin koruyabileceği değerlerdir.

Tüm bu doğal güzellikleri keşfedebilme, kültürel değerleri gözlemleyebilme olanağı, kırsal alanlara ulaşım ile paralellik göstermektedir. Erzurum bu açıdan da, geniş bir coğrafyaya yayılması dolayısıyla yolları geniş ve düz olmakla birlikte, 3’ü merkez ilçe olmak üzere toplam 20 ilçesine de ulaşım rahatlıkla sağlanabilmektedir.

Dört bir yanında çeşmelerin kurulu olması dolayısıyla kırsal alanlarda dâhil olmak üzere su sıkıntısı da çekilmemektedir.

Erzurum’un turizm açısından *zayıf yönleri* de değerlendirilmelidir. Özellikle kırsalda yaşayan halkın geçim kaynağı genellikle tarım ve hayvancılığa dayanmakta olup, turizm sektörüne dâhil olanların oranı çok azdır. Bununla birlikte tarım ürünlerinin doğrudan ya da diğer ürünlere dönüştürülerek “turizm ürünü” olarak arzı da kısıtlıdır. Tarım ve hayvancılığın giderek durağanlaştığı ve turizm gibi kollar sayesinde kazanç elde edemeyen kırsal alanlarda sürekli bir göç yaşanmaktadır. Özellikle el sanatlarının çıkış noktası olarak kabul edilen kırsal alanlarda hediyelik eşya ürünlerinin üretimi konusunda teşvik sıkıntısı çekilmekte ve gelir getirecek bir kapı kapatılmaktadır. El sanatları ürünlerinden Oltu taşı işlemeciliği ve halı dokumacılığının başarılı bir şekilde turizm ürününe dönüştürüldüğü söylenebilir. Fakat bu ürünlerinde, sadece şehir merkezinde ve o sanatın doğduğu bölgelerde yaygın olarak üretildiği gözlemlenmektedir. Turistik ürün olarak potansiyelinin fazla olmasına rağmen turistik ürüne dönüştürülenlerin sayısı çok azdır. El sanatı ürünü olarak sadece Oltu taşı markalaşmıştır. Bunun yanı sıra yemek kültürünün ürünleri olan Çağ Kebabı ve Kadayıf Dolması da şehrin sembolleri haline gelmiştir. Fakat tarihi dokuyu ve geleneksel yaşam biçimini konu edinen turistik ürünlerin varlığından söz etmek mümkün değildir. Özellikle hediyelik eşya ya da hatıra duygusunu yaşatacak maddi

malzemelerin yaygınlığı çok azdır. Bu konuyla ilgili bazı bireysel girişimcilerin küçük yatırımları olmuş olsa da, hediyeelik eşya çeşitliliği ve yaygınlaştırılması konusunda sıkıntı yaşayan Erzurum, daha çok mutfak kültürünün ürünlerini pazarlamaktadır.

Erzurum sadece kış turizmine yönelik yatırım yapmakta, turizm çeşitliliğini arttıracak alt yapı yatırımları konusunda yetersiz kalmakta ve restorasyon faaliyetlerini çok yavaş ilerletmektedir. Kırsal alanlardaki mevcut yapı stokunun turizm faaliyetleri için iyileştirilmesi ya da yeni turistik tesislerin kurulması gibi adımlar atmada sıkıntı yaşanmaktadır. Erzurum'un sadece İspir ilçesinin kuzeyinde kalan Kaçkar dağları dışında, doğa yürüyüşleri yapılan dağlar ve yaylalar bölgesindeki geçiş köylerinde bu yönde bir girişim kaydedilmemiştir. Aile pansiyonculuğunun gelişmemiş olmasının yanı sıra buralarda yeme-içme faaliyetlerine yönelik proje bazında uygulamalar yapılmamıştır. Fakat özellikle son birkaç yıldır KUDAKA (Kuzeydoğu Anadolu Kalkınma Ajansı) tarafından turizmi teşvik etme amaçlı projeler yürürlüğe girmeye başlamıştır. Her ne kadar projelerle, şehrin ve kırsal alanların turizme kazandırılmasına çalışılsa da, şehrin güzelliklerinin ve imkânlarının tanıtımını üstlenecek acenta ve tur operatörlerinin eksikliği her zaman bir adım geride kalınmasına neden olmaktadır. Erzurum'da 14 tane A grubu seyahat acentası bulunmakta olup, tur ve gezi programları dışında bilet satış işlemi ile uğraşmaktadırlar.

2011 Üniversitelerarası Kış Oyunlarına yaptığı ev sahipliği sayesinde şehrin kış turizmi potansiyeli ve yapılan yeni yatırımlar Türkiye'ye ve dünyaya tanıtılmış fakat tarihi ve kültürel değerlerin tanıtılması konusunda eksik kalmıştır. Bu süreç boyunca çeşitli turizm ve gezi dergilerinde, yayın organlarında Erzurum'a sık sık yer verilmiş, internet ortamında kış oyunları vasıtasıyla Erzurum'un tarihi ve kültürel değerleri bir nebze tanıtılmıştır. Dünya çapında katılımla gerçekleştirilmiş bir organizasyonun şehrin turist profilinde nasıl bir değişikliğe yol açacağı ve turizm gelirlerini ne kadar arttıracacağı henüz bilinmemektedir.

Tüm bu değerlendirmeler ışığında Erzurum'da kırsal turizmin geliştirilebilmesi ve bu sayede yöre halkının kalkındırılabilmesi adına bazı öneriler getirmekte fayda vardır.

Öncelikle halkın bilinçlendirilmesine, turizmi benimsemesine ve turistik faaliyetlere karşı olumlu bir tutum takınmasına çaba harcanmalıdır. Bu amaca yönelik eğitimler verilmeli ve insanların girişimlerde bulunmaları teşvik edilerek, turizm sektörü özendirilmelidir. Özellikle kırsal alanlarda konaklama, yeme-içme, ulaşım, sürdürülebilir turizm, ekoturizm rehberliği, aile pansiyonculuğu konularında eğitim verilen birimler kurularak, yöre halkının istihdamına olanak sağlanabilir. Bu doğrultuda, finansal, altyapı ve restorasyon destekleri ile halk teşvik edilebilir. Mevcut yapı stoku konut ve pansiyon, kafeterya, lokanta gibi

turizm tesisi talebi doğrultusunda değerlendirilmeli, doğal ve tarihi dokuyu bozmayacak şekilde uzun dönemde arzı artırma çalışmaları yapılmalıdır. Bu amaçla, konutlar aslına uygun olarak restore edilebilir ve kaçak eklenti yapılması önenebilir. Ayrıca, tarihi yapı stokunun turizme yönelik fonksiyon kazandırılarak ticari işletmelere dönüştürülmesinde, dışarıdan gelen girişimcilerin avantajlı duruma geçmesi kısıtlanarak yerel halk desteklenebilir. Her türlü planlamada yerel halkın çıkarları ön plana alınmalı, yapılacak uygulamalarda halkın fikir ve görüşlerine de başvurularak olayın içinde tutulmasına çalışılmalıdır. Tüm bu süreç boyunca, en hassas nokta olan sürdürülebilir turizmin sağlanabilmesi adına, halkın duyarlılığı artırılmalıdır.

Sezonluk turizm faaliyetini tüm yıla yayabilmede büyük bir avantaj sağlayan kırsal turizmin tam anlamıyla gerçekleştirilebilmesi adına gerekli planlamalar yapılmalıdır. Dağ amenajmanları çıkarılarak, kullanılış amaçlarına göre parsel parsel planlanabilir. Bu sayede belirlenecek dağ florası, faunası envanteri yardımı ile yürüyüş rotaları çizilerek kırsal yollar belirlenebilir, geçiş noktalarına yeme-içme ihtiyacını karşılayacak doğayla uyumlu tesisler kurulabilir.

Konaklama yapılması planlanan bölgelere yöresel mutfakla yemek hizmeti veren kırsal pansiyonlar ve çiftlik evleri yapılarak, kırsal turizm faaliyetine katılmak isteyen doğaseverlerin konaklama ihtiyacı karşılanabilir.

Kırsal turizm faaliyetinin uygulanabilirliği ve halkın turizm olayını benimsemesinin ardından, uygun bir bölgede "kırsal turizm alanı" kurulabilir ve bölgenin bu konuda bir destinasyon markası olmasına çalışılabilir. Tortum gibi hem dünyanın sayılı doğal güzelliklerinden birinin bulunduğu hem de çeşitli tarımsal ürünleri yetiştirmeye müsait olan yörelerde hobi bahçeleri kurularak, "Kendin Topla Aktiviteleri" yapılabilir. Özellikle yabancı turistlerin çok ilgisini çeken bu aktiviteler, şehrin stresinden uzaklaşıp, doğayla iç içe olma duygusunu yaşamak isteyen yerli turistler içinde büyük bir potansiyele sahiptir.

Tarım ürünlerinin doğrudan ya da diğer ürünlere dönüştürülerek "turizm ürünü" olarak arzının kısıtlı olduğu bölgelerde keşif çiftlikleri kurularak, buralarda çiftlik tezgâhlarında, turistik tarımsal ürünlerin satışı sağlanabilir. İsteyen turistlerin çiftliği gezmesi, isteyenlerin de yerel ürünlerin yapımını öğrenmesi sağlanarak, kendi yaptıkları ürünleri alabilmelerini izleyen bir yol çizilebilir. Bu sayede üretilen tarımsal ürünler daha sağlam bir yolla pazarlanmış ve gelir getirmiş olacaktır.

Kırsalda yaşayan halka ek geçim kaynağı olabilmesi yönünden yerel ve geleneksel el sanatları ürünlerinin üretilmesi teşvik edilebilir. Ehlam ve halı dokumacılığı, özellikle bayanların istihdam edilmesini sağlayabilecek bir potansiyel olarak değerlendirilebilir. Üretilen ürünlerin pazarlanması konusunda halka güvence ve destek sağlanırken, e-ticaret kanalı kullanılabilir. Ayrıca,

yeni hediyelik eşya ürün tasarımları teşvik edilerek, bu yönde girişimde bulunan atölyeler desteklenebilir. Bununla birlikte, turistik ürün haline getirilmiş el sanatları çeşidini arttırmak amacıyla kurslar ve atölyeler açılabilir. Bu atölyelerde özellikle ihtiyaç duyulan şehrin önemli tarihi eserlerinin hediyelik eşyaları yapılabilir. Hediyelik eşya çeşitliliğinin artırılması hem her gelir kesimine hitap edebilecek ürün yelpazesi oluşturulmasını hem de var olan kültür miraslarının unutulmamasını sağlayacaktır.

Bölgede kültürel mirasa ilişkin özgün ve özellikli alanların bir envanteri çıkarılarak, tanıtıcı basılı ve dijital rehberler, broşürler, kitaplar ve web siteleri hazırlanabilir. Şehrin tarihi, turistik, kültürel miraslarının, amatör ya da profesyonel fotoğrafçılar tarafından fotoğraflanması teşvik edilerek bu konu ile ilgili müsabakalar düzenlenebilir. Geniş bir coğrafyaya yayılmış olan şehrin özellikle kırsal alanlarında film setleri kurulabilmesine dayalı anlaşmalar yapılması konusunda girişimlerde bulunulabilir. Özellikle kırsal turizm faaliyetlerinin yaygın olduğu Avrupa kentlerinde bulunan üniversiteler ile işbirliği anlaşmaları yapılarak, iki farklı coğrafyanın insanının birbirinin sahip olduğu doğal ve kırsal çekicilikleri değerlendirebilmesine olanak tanınabilir. Şehrin tanıtımı konusunda seyahat acentaları teşvik edilerek, gerekli hallerde özendirici programlar uygulanabilir. Günümüzde herhangi bir Erzurum tanıtım faaliyetine girilmemiş, herhangi bir tur programı düzenlenmemiş olmasına paralel olarak gezi programları hazırlanması konusunda işbirliği ve uzlaşma yoluna gidilebilir. Günümüzde herhangi bir turizm paketi programları ya da daha uzun periyotlar halinde hazırlanan seçeneklerle var olan potansiyel değerlendirilmeye çalışılabilir.

Belirli devirlerle bölünen yılın her döneminin iklimsel ve geleneksel özellikleri göz önüne alınarak, farklı farklı organizasyonlar ve etkinlikler düzenlenebilir. Halı ve el sanatları festivali, yöresel lezzetler festivali gibi daha çok kırsal alanda yapılma imkânı olan festivaller organize edilebilir. Özellikle yabancı turistlerin dikkatini çekmekte olan bu aktivitelerin tanıtımı iyi bir şekilde planlanarak, reklam filmleri ile katılım arttırılmaya çalışılabilir. Ayrıca, Âşık kültürüne sahip bölgenin dört bir yanında yaşatılmakta olan âşık kahvehaneleri atışmalarının sürdürülebilirliği için çalışmalar yapılabilir ve bu konu ile ilgili tanıtım faaliyetleri de hızlandırılabilir.

Kırsal alanların turizm faaliyetlerine açılması yoluyla yerel halkın kalkındırılması çabaları, hala sürdürülen geleneksel yaşam biçimini bozmadan, uyum içinde yürütülmelidir. Erzurum kırsal alanlarının ekoturizm potansiyeli, gelir getirici etkisi yoğun olarak hissedilse de kitle turizmine dönüştürülmemeli, otantik dokunun zedelenmesine imkân vermeden kazanç sağlanmaya çalışılmalıdır. Turizm gelişimi kontrollü bir şekilde devam ettirilmelidir.

KAYNAKLAR

AKADLI ERGÖÇMEN B., BİLİKER M.A., ERAYDIN A. vd. (2002), "Türkiye'nin Nüfus ve Kalkınma Konularıyla İlgili Literatürü Üzerine Eleştirel Bir Değerlendirme", Rapor

AKÇA H. (2004), "Dünya'da ve Türkiye'de Kırsal Turizm", Standart Dergisi, Sayı: 513

AKDAĞ K., YILDIZ F.E. (2006), "Avrupa Birliği Yapısal Fonları Kapsamında Bölgesel Kalkınma İle Kırsal Kalkınma Fonlarının Karşılaştırılması", Tarım ve Köyişleri Bakanlığı Türk Tarım Dergisi, Sayı:167

AKPINAR E., BULUT Y. (2010), "Ülkemizde Alternatif Turizmin Bir Dalı Olan Ekoturizm Çeşitlerinin Bölgelere Göre Dağılımı ve Uygulama Alanları", 3. Ulusal Karadeniz Ormanlık Kongresi, Cilt:4

ATAY Ç., ORAL Y., ECEMİŞ KILIÇ S. vd. (2007), "Mumcularda Kırsal Turizm Modeli", Dokuz Eylül Üniversitesi Mimarlık Fakültesi Şehir ve Bölge Planlama Bölümü, İzmir

AYDEMİR İ. (2002), "Bir Vakitler Erzurum", Erzurum Kitaplığı: 18, Dergah Yayınları

BAYDAR M.Ç. (1997), "Geçidi Bekleyen Şehir", Akçağ Yayınları: 23, Şehir Kitapları: 1, Ankara

BRIEDEHAN J., WICKENS E. (2004), "Tourism Routes as a Tool for the Economic Development of Rural Areas-Vibrant Hope or Impossible Dream?" Tourism Management, 18-2

BULL A. (1995), "The Economics of Travel and Tourism", Australia: Pitman

CANIM R. (2010), "Tarihin Nabzını Tutan Şehir: Erzurum", Erzurum 2011 Serisi: 2, Semih Ofset, Aralık

ÇEKEN H., KARADAĞ L., DALGIN T. (2007), "Kırsal Kalkınmada Yeni Bir Yaklaşım: Kırsal Turizm ve Türkiye'ye Yönelik Teorik Bir Çalışma", Artvin Çoruh Üniversitesi Orman Fakültesi Dergisi, Sayı: 8

DEVLET PLANLAMA TEŞKİLATI (2000), "Uzun Vadeli Strateji ve Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı 2001-2005", Haziran

DEVLET PLANLAMA TEŞKİLATI (2000), "Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı, Kırsal Kalkınma Özel İhtisas Komisyonu Raporu", DPT: 2522 – ÖİK: 538

DEVLET PLANLAMA TEŞKİLATI (2006), "Dokuzuncu Kalkınma Planı 2007-2013"

DEVLET PLANLAMA TEŞKİLATI (2006), "Ulusal Kırsal Kalkınma Stratejisi 2007-2013"

EFES TURİZM EĞİTİMLERİ (2011), "Çehresi Değişen İlçe: İspir"

ERZURUM LIFE (2009), Yıl: 1, Sayı: 3, Aralık
T.C.ERZURUM VALİLİĞİ İL ÇEVRE MÜDÜRLÜĞÜ (2001), Erzurum İli Çevre Durum Raporu

GEZİ REHBERİ- ERZURUM (2009), Tablet İletişim, İkinci Baskı, Temmuz

HALBWAY C. J., TAYLOR N. (2006), "The Business of Tourism, Seventh Edition, Prentice Hall, England

- METRO- GASTRO (2010), “ Anadolu'nun Ön Sözü: Erzurum'un Mutfağı”, Metro Kültür Yayınları Sayı: 55, Mart- Nisan
- MUTLUGÜN E., ÇARBAŞ S., DENLİ S. (2010), “ Beyaz Bir Şehrin Hikayesi: Erzurum”, Atatürk Üniversitesi Yayınları No: 986, Güzel Sanatlar Fakültesi Yayınları No: 1, Araştırma Serisi No:1, Erzurum
- ÖZKAN E. (2007), “ Türkiye’de Kırsal Kalkınma Politikaları ve Kırsal Turizm”, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kamu Yönetimi ve Siyaset Bilimi- Kent ve Çevre Bilimleri Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi
- PUŞKİN A. (2008), “Erzurum Yolculuğu”, Çeviren: Ataol Behramoğlu, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 3. Baskı, İstanbul
- ROBERT L., HALL D. (2003), “Rural Tourism and Recreation: Principles to Practise”, CABI Publishing
- SHARPLEY R., SHARPLEY J. (1997), “Rural Tourism An Introduction, International Thomson Business Press, London
- SOYKAN F. (2000),” Kırsal Turizm ve Avrupa’da Kazanılan Deneyim”, Anatolia: Turizm Araştırmaları Dergisi, Yıl:11, Sayı: Eylül-Aralık
- SOYKAN F. (2003), “Kırsal Turizm ve Türkiye Turizmi İçin Önemi”, Ege Coğrafya Dergisi, Sayı:12, İzmir
- ŞEREFİOĞLU C. (2009), “Kalkınmada Kırsal Turizmin Rolü 2007-2013 Yılları Arasında Ülkemizde Uygulanacak Olan IPARD Kırsal Kalkınma Programındaki Yeri, Önemi ve Beklenen Gelişmeler”, Tarım ve Köy İşleri Bakanlığı, Dış İlişkiler ve Avrupa Birliği Koordinasyon Dairesi Başkanlığı, Uzmanlık Tezi, Ankara
- TEKŞEN M., AYTAÇ Z., PINAR N.M. (2010), “Pollen morphology of the genus *Fritillaria* L. (Liliaceae) in Turkey”, TÜBİTAK Research Article, Turk J Bot, 34
- TEZCAN M. (1987), “Erzurum Kültürü ve Kişiliği”, Tarihi Akış İçinde Erzurum adlı Sempozyum
- TOLUNAY A., AKYOL A. (2006), “Kalkınma ve Kırsal Kalkınma: Temel Kavramlar ve Tanımlar”, Süleyman Demirel Üniversitesi Orman Fakültesi Dergisi, Seri: A, Sayı: 2
- TÜİK (2009), “Bölgesel Göstergeler-TRA1(Erzurum, Erzincan, Bayburt)”, Yayın No: 3399, ISSN: 1307-0894
- UÇAR M., ÇEKEN H., ÖKTEN Ş. (2010), “Kırsal Turizm ve Kırsal Kalkınma: Fethiye Örneği”, Detay Yayıncılık, 1. Baskı, Ankara
- YILMAZ S., ÖZER S. (2003), “ Narman Peri Bacalarının Tabiat Anıtı Kriterlerine Göre Değerlendirilmesi”, Ekoloji Çevre Dergisi, Cilt: 12, Sayı: 48
- BM Kalkınma Programı, <http://www.undp.org.tr/Gozlem2.aspx?WebSayfaNo=262> Erişim Tarihi: 27.05.2011, 10:30
- Erzurum İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü;
<http://www.evkultur.com/evler/evler/erzurumevleri/erzurumevleri.htm> Erişim Tarihi: 31.05.2011, 12:30
- <http://www.erkulturturizm.gov.tr/belge/1-57525/kis-turizmi.html> Erişim Tarihi: 01.06.2011, 15:05
- <http://www.erkulturturizm.gov.tr/belge/1-33429/sportif-etkinlikler.html> Erişim Tarihi:01.06.2011, 17:04
- <http://www.erkulturturizm.gov.tr/belge/1-19648/irat-havzasi.html> Erişim Tarihi:01.06.2011, 17:10
- <http://www.erkulturturizm.gov.tr/belge/1-57527/magara-turizmi.html> Erişim Tarihi: 01.06.2011, 17:25
- Tarım ve Köyişleri Bakanlığı, “Katılım Öncesi Yardım Aracı Kırsal Kalkınma Bileşeni İçin Hazırlanan Kırsal Kalkınma Programı”, http://sgb.tarim.gov.tr/duyurular/IPARD_Program/IPARD_Program.htm Erişim Tarihi: 18.05.2011, 16:57
- TaTuTa, <http://www.bugday.org/tatuta/index.php>, Erişim Tarihi: 26.05.2011, 19:50
- TÜİK, http://www.tuik.gov.tr/VeriBilgi.do?tb_id=51&ust_id=14, Erişim Tarihi: 27.05.2011, 17:11
- <http://www.erkulturturizm.gov.tr/default.asp?page=haber&id=37406>, Erişim Tarihi: 01.06.2011, 10:20
- <http://www.haberciniz.biz/aydemirden-narman-ziyareti-1068402h.htm> Erişim Tarihi: 01.06.2011, 11:00,
- <http://www.haberoku.net/haber/201021-aydemirden-vidan-muhasebesi-cagrisi.html> Erişim Tarihi: 01.06.2011, 11:23
- <http://www.uzundere.gov.tr/selale.html> Erişim Tarihi: 01.06.2011, 15:30
- <http://www.erkulturturizm.gov.tr/> Erişim Tarihi: 01.06.2011, 15:46
- <http://www.dogagozcileri.org/geofit.pdf> Erişim Tarihi: 05.08.2011, 12:10